

BREDE MONITORING DAW-PROJECTEN

Inzichten in succesfactoren, verbeterpunten,
impact en bijdrage aan transitie

AEQUATOR
GROEN+RUIMTE

 Deltaplan
Agrarisch
Waterbeheer

BREDE MONITORING DAW-PROJECTEN

INZICHTEN IN SUCCESFACTOREN, VERBETERPUNTEN, IMPACT EN BIJDRAGE AAN TRANSITIE

Uitgebracht aan: DAW Kernteam
Meri Loeffen
Postbus 9046
7300 GH Apeldoorn

Uitgebracht door: Aequator Groen + Ruimte bv
Postbus 1171
3840 BD Harderwijk

Contactpersoon: Dr. Melle Nikkels
0653151738

Auteur(s): Monique Voesten
Marco Laan
Melle Nikkels

Datum: 10-6-2024

Gecontroleerd door: Ruud Mantingh

Samenvatting

Het Deltaprogramma Agrarisch Waterbeheer (DAW) is een landelijk programma dat bijdraagt aan een toekomstbestendige landbouwsector. Het richt zich op belangrijke maatschappelijke thema's zoals bodem- en waterbeheer, klimaatadaptatie en -mitigatie met als doel effectief en efficiënt bij te dragen aan zowel de Kaderrichtlijn Water (KRW) als het 7e Nederlands actieprogramma betreffende de Nitraatrichtlijnen (7e NAP). In het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW) werken boeren en tuinders aan schoon en voldoende water en een betere bodem. Zij nemen vrijwillig maatregelen op hun eigen bedrijf of doen mee in een van de vele projecten om meer kennis op te doen. Denk aan projecten rond verdroging, vernatting of het verbeteren van schoon grond- en oppervlaktewater.

Voor de brede monitoring van DAW-projecten zijn 76 interviews afgenomen binnen acht verschillende DAW-projecten. De projecten zijn verdeeld in kennisdeling en bewustwording (vier projecten) en investeringsregelingen (vier projecten). De selectie van projecten door het DAW Supportteam vertegenwoordigt het brede scala aan DAW-initiatieven. De doelstelling van deze brede monitoring is om een kwalitatief en kwantitatief robuust beeld te geven van de uitkomsten van DAW-projecten. De monitoring biedt inzicht in causale uitkomsten door te vragen naar uitkomsten die deelnemers zelf aan projecten koppelen. Uitkomsten omvatten veranderingen in netwerk, bewustwording, en tastbare resultaten. De aanpak levert een robuust overzicht van motivaties, ervaringen, en reflecties van deelnemers op door hen genomen stappen.

Deelnemers waarderen de DAW-projecten sterk: 75 van de 76 ondervraagden zou opnieuw deelnemen, en 95% beveelt de projecten aan anderen aan. Deze hoge tevredenheidspercentage wijst op een positief ervaren proces, zelfs onder kritische deelnemers. De belangrijkste motivatie voor deelname aan kennisdelingsprojecten is het opdoen van kennis voor hun bedrijfsvoering en door metingen te doen begrip te krijgen van de werkelijke situatie. Voor investeringsregelingen is de motivatie vaak om bestaande ideeën en plannen te concretiseren. Deelnemers benadrukken het belang van meten en leren, niet alleen voor bedrijfsverbeteringen maar ook om aan te tonen dat bepaalde systemen of meetmethoden niet overeenkomen met hun specifieke situatie.

Alle 76 deelnemers rapporteerden uitkomsten in verschillende domeinen: netwerkuitbreiding, veranderde perspectieven en tastbare resultaten. 84% gaf aan iets geleerd te hebben, variërend van nieuwe kennis tot verdieping van bestaande kennis. Een meerderheid van de deelnemers (54% is anders gaan kijken naar hun bedrijfsvoering en een nog hoger aantal, 59%, heeft een verbeterd handelingsperspectief. Ondanks dat deelname aan DAW-projecten relatief weinig invloed heeft op persoonlijke netwerken, heeft het wel geleid tot verbeterde samenwerkingsmogelijkheden voor een deel van de deelnemers.

Deelnemers aan DAW-projecten zijn in hun persoonlijke transitie op weg naar een 'volhoudbare landbouw' en zetten daarin stappen. Kennis opdoen en bewustwording zijn voorwaardelijk om stappen te zetten en investeringsregelingen motiveren/stimuleren om deze stappen te concretiseren. Deelnemers geven aan dat DAW-projecten daaraan bijdragen en hen daarmee helpen in hun persoonlijke transitie. De intenties van deelnemers variëren dan ook binnen DAW-projecten. Binnen hetzelfde project varieerden de intenties van optimalisatie van huidige praktijken tot herdefiniëring van bedrijfsdoelen. Het lijkt erop dat investeringsprojecten vaak deelnemers aantrekken die al de nodige kennis hebben opgedaan en ingrijpende stappen willen zetten. Het bespreken van persoonlijke intenties en doelen van deelnemers aan het begin van een DAW-project wordt aanbevolen om persoonlijke stappen beter te kunnen faciliteren.

Deelnemers aan DAW-projecten zijn in beweging: (80%) lieert tastbare uitkomsten door hun deelname aan DAW-projecten, 89% van de geïnterviewden startte nieuwe activiteiten door deelname aan DAW-projecten en 84% heeft concrete plannen voor de nabije toekomst. De meeste deelnemers (67%) richten zich hierbij op het optimaliseren van hun huidige bedrijfsvoering: 30% (23 deelnemers) probeert daarbij bestaande praktijken te verbeteren, 37% (28 deelnemers) onderneemt andere, betere activiteiten. 22% richt zich op een duurzamer lange termijn doel voor het eigen bedrijf, waarbij een bijdrage wordt geleverd om milieu- en natuurdoelen te halen. 11% heeft nog geen stappen gezet naar aanleiding van deelname aan een DAW-project. Het is op dit moment niet eenduidig welke veranderingen op bedrijfsniveau nodig zijn om de KRW en 7e NAP doelen te halen maar het algemene beeld is dat DAW-projecten deelnemers helpen bij het zetten van stappen naar toekomstbestendige landbouwpraktijken.

Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud	4
1. Inleiding	5
1.1 DAW	5
1.2 Brede monitoring	6
1.3 Leerniveaus, oftewel “loops of learning”	7
1.4 Transitie middels small wins	8
2. Doel en aanpak	9
2.1 Doelstelling	9
2.2 Aanpak	9
3. Inzichten projecten gericht op investeringsregelingen en fysieke maatregelen	13
3.1 Bevindingen	13
3.2 Aanbevelingen	15
4. Inzichten projecten gericht op kennisdeling en bewustwording	17
4.1 Bevindingen	17
4.2 Aanbevelingen	21
5. Discussiepunten in de aanpak	22
5.1 Small wins	23
6. Conclusies en aanbevelingen	24
6.1 Motivaties tot deelname en proceservaringen	24
6.2 Uitkomsten	25
6.3 Reflectie op genomen stappen	28
6.4 Slotbeschouwing	30
7. Literatuur	31
8. Bijlage I interview guide	32
9. Bijlage II projectanalyses	35
9.1 Uitvoeringsstimulans Noorderzijlvest	35
9.2 Uitvoeringsstimulans ZON Overijssel	41
9.3 Uitvoeringsstimulans ZON Gelderland	46
9.4 Landbouwportaal Rijnland	52
9.5 Duurzaam Schoon Grondwater- Limburg	58
9.6 BodemUP 2.0 - Brabant	66
9.7 Boeren met Toekomst- Aarlanderveen	74
9.8 Boeren meten Water- Noord-Nederland	80

Inleiding

Nederland staat voor diverse uitdagingen op het gebied van zoetwater. De effecten van klimaatverandering en veranderend landgebruik zijn duidelijk merkbaar in zowel de beschikbaarheid als de kwaliteit van ons water. Extreme weerpatronen resulteren steeds vaker in periodes van zowel wateroverlast als langdurige droogte.

Volgens de EU-Kaderrichtlijn Water (KRW) is Nederland verplicht de waterkwaliteit van zowel oppervlakte- als grondwater te verbeteren. Agrariërs hebben een aanzienlijke impact op deze waterkwaliteit doordat nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen uit- en afspoelen van landbouwgronden naar nabijgelegen waterwegen. Agrariërs hebben ook impact op de waterbeschikbaarheid doordat agrarische gronden en boerensloten bij (kunnen) dragen aan de sponswerking van het watersysteem. De agrarische sector speelt dus een cruciale rol in zowel de kwalitatieve als kwantitatieve wateruitdagingen en-oplossingen.

De bodem vormt hierbij de basis. Bodem, water en biodiversiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een gezonde bodem- en waterkwaliteit zijn essentieel voor biodiversiteit en het landschap. Maatregelen die de bodem beïnvloeden, kunnen zowel positieve als negatieve effecten hebben op het water, en vice versa. Bodembeheer heeft dus directe invloed op zowel de beschikbaarheid als de kwaliteit van oppervlakte- en grondwater.

Door het nemen van lokale maatregelen kunnen agrariërs een belangrijke bijdrage leveren aan waterbeheer; zij fungeren als bodem- en waterbeheerders. Op perceelsniveau kunnen gerichte maatregelen het regionale watersysteem verbeteren. Het belang van agrariërs bij het verbeteren van het bodem- en watersysteem krijgt steeds meer erkenning. Samenwerking tussen agrariërs onderling, en tussen agrariërs, andere grondgebruikers en overheden is noodzakelijk om de wateruitdagingen aan te pakken. Het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW) speelt hierbij een belangrijke rol in het vormgeven van deze samenwerking.

1.1 DAW

Sinds 2013 bundelen LTO de Unie van Waterschappen, het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (I&W), Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en het Interprovinciaal Overleg (IPO) hun krachten voor het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW), ondersteund door het Kadaster en de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). Het DAW integreert structurele verbeteringen in de landbouw met een verbeterde inrichting en beheer van het watersysteem, en bevordert de kennisontwikkeling die nodig is voor agrariërs, waterbeheerders en overheden.

Deelname aan het DAW is vrijwillig, los van wettelijke verplichtingen. Door kennis te delen, te stimuleren en te inspireren worden relevante inzichten geboden aan agrariërs, waterbeheerders en overheden. Dit ondersteunt hen niet alleen bij het maken van keuzes voor maatregelen, maar ook bij het gezamenlijk aanpakken van uitdagingen op gebiedsniveau. Het DAW heeft als doel effectief en efficiënt bij te dragen aan zowel de Kaderrichtlijn Water (KRW) als het 7e Nederlands actieprogramma betreffende de nitraatrichtlijnen (7e NAP).

Het DAW werkt via talrijke projecten, in februari 2024 zo'n 500. Op de website <https://agrarischwaterbeheer.nl/> worden projecten beschreven die in uitvoering zijn of recent zijn afgerond. Deze projecten bestrijken verschillende regio's en zijn ingedeeld naar thema's, sectoren en bodemtypen. De rode draad is dat agrariërs, waterbeheerders en overheden samen leren om samen te werken aan nationale en regionale wateruitdagingen. Hierbij wordt het verbeteren van het watersysteem gekoppeld aan agrarische bedrijfsvoering. Maatregelen dienen twee onlosmakelijk verbonden doelen: het creëren van een toekomstbestendig landbouw- én watersysteem. De aanpak richt zich op de intrinsieke motivatie van agrarische ondernemers. Ze worden gestimuleerd en geïnformeerd, om bovenwettelijke maatregelen te nemen. Zo wordt

een duurzame oplossing geboden voor de wateruitdagingen in Nederland en wordt de land- en tuinbouw economisch versterkt.

Kennisdeling en bewustwording zijn belangrijke componenten van het DAW. Eind 2019 heeft het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit twee kennisverspreidingsprojecten, gekoppeld aan het DAW, mogelijk gemaakt: *Optimale Nutriëntenbenutting en Duurzaam Bodembeheer en Klimaatadaptatie*, samen vormen zij het DAW-Kennisprogramma. Doel van het DAW-Kennisprogramma is kennisdeling te stimuleren, minimaal 20.000 boeren en tuinders te bereiken, en de Agrarische Kennis Infrastructuur (AKIS) te versterken. Het DAW-Kennisprogramma loopt tot eind 2024 (Er is verlenging tot medio 2025 aangevraagd). Het DAW-Kennisprogramma richt zich niet alleen op boeren en tuinders, maar ook op erfbetreders, adviseurs, loonwerkers, onderzoek, onderwijs en ketenpartijen. Zie <https://agrarischwaterbeheer.nl/daw-kennisprogramma>.

DAW-projecten zijn op te delen in twee varianten:

- Projecten gericht op kennisdeling en bewustwording;
- Projecten gericht op het toepassen van deze kennis met investeringsregelingen van fysieke maatregelen.

Projecten in variant 1, gericht op kennisdeling en bewustwording, omvatten onder andere advisering, kennisoverdracht via bijvoorbeeld ontwikkelde E-learning modules, demonstraties in samenwerking met loonwerkers, excursies, klankbordbijeenkomsten, de inzet van kennismatchers, het beschikbaar stellen van adviseurs en onderzoekers en het opzetten van een demonstratienetwerk. Projecten in variant 2 hebben als doel om deelnemers te stimuleren om aanpassingen door te voeren in hun bedrijfsvoering. Hiervoor wordt op regionale schaal (bijvoorbeeld op waterschapsniveau) subsidies beschikbaar gesteld om investeringen te doen in bovenwettelijke maatregelen, die bijdragen aan een meer toekomstbestendig bodem- en watersysteem.

1.2 Brede monitoring

Het is een grote uitdaging om de uitkomsten van al deze DAW-projecten te monitoren. Er heeft in 2013 geen nulmeting plaatsgevonden om zodoende verandering te kunnen vastleggen. Daarnaast is er een grote verwevenheid, bijvoorbeeld tussen maatregelen van DAW, ANLb en bedrijfsmanagement. Het DAW-aandeel is niet met een schaarstje te knippen uit het geheel. Het monitoren van effecten van projecten vraagt langjarige metingen en financiering, die vaak projectduur overstijgend zijn. Alleen output monitoren (aantal deelnemers, maatregelen of bijeenkomsten) zegt weinig tot niets over de mate van doelbereik. Projecten die zich richten op kennis kunnen bijvoorbeeld belangrijke na-ijleffecten hebben (geen maatregelen genomen in het project, maar wel plannen gemaakt om in nabije toekomst maatregelen te nemen). Daarom heeft in 2021-2022 een pilot Brede Monitoring plaatsgevonden met 38 diepte-interviews, om een meer kwalitatieve verklaring te kunnen geven aan de uitkomsten van het DAW en uitkomsten te duiden die deelnemers zelf liëren aan een DAW-project. Deze pilot leidde tot nieuwe inzichten in succesfactoren, verbeterpunten, motivaties om deel te nemen en uitkomsten van projecten, zie <https://agrarischwaterbeheer.nl/nieuws/daw-project-helpt-boer-om-stap-vooruit-te-zetten>.

Dit rapport, de Brede Monitoring DAW-Projecten, is het vervolg op de pilot. De doelstelling van dit vervolg is om projecten te bekijken waarvan het DAW Supportteam tot overeenstemming is gekomen dat het de heterogeniteit recht doet: het is een set van acht projecten die het scala aan DAW-projecten typeert. In de pilot brede monitoring kwam nadrukkelijk naar voren dat deelnemers (samen) leren en stappen zetten.

De hypothese is dan ook dat de deelnemers aan DAW-projecten in hun persoonlijke transitie op weg zijn naar een 'volhoudbare landbouw'. Kennis opdoen en bewustwording zijn voorwaardelijk om stappen te zetten en investeringsregelingen motiveren/stimuleren om deze stappen te concretiseren. Er is nu behoefte om het leren en de bijbehorende stappen beter te kunnen duiden. In dit rapport wordt enerzijds gebruikgemaakt van het 'triple loop learning' concept (zie H1.3) waarin de niveaus van leren worden geduid en anderzijds naar het transitie-model van 'small wins' (zie H1.4), waarin onderscheid wordt gemaakt in de orde van verandering.

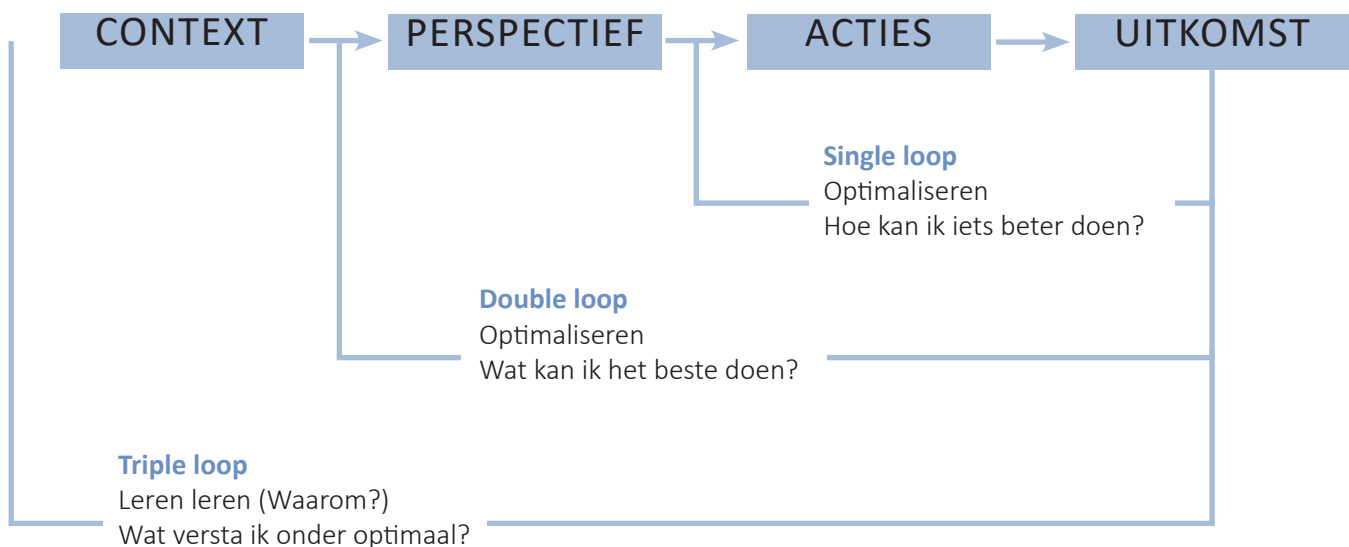
1.3 Leerniveaus, oftewel “loops of learning”

Wanneer leren bedoeld is om de veerkracht te vergroten of verandering te stimuleren, wordt het belangrijk om het ‘niveau’ van het leren beter te begrijpen. Argyris and Schön (1996) schreven een boek waarin ze twee zogenaamde ‘loops’ van leren uitleggen. Deze twee lussen zijn gericht op verbeteren of optimaliseren en bewustwording. In de eerste loop gaat het leren over het verbeteren of optimaliseren van de huidige praktijk en in de tweede lus gaat het over de vraag “wat je het beste kunt doen”.

Sindsdien wordt er ook gekeken naar een derde niveau. Bij het zogenaamde triple-loop learning begint men de onderliggende waarden en overtuigingen, wereldbeelden, en de vraag of aannames binnen een ander wereldbeeld niet meer opgaan, te heroverwegen. Met andere woorden, zie ook Figuur 1:

1. Bij single-loop vragen actoren zich af hoe ze de dingen die ze doen beter kunnen doen.
2. Bij double-loop denken ze na of ze de juiste dingen doen en wat betere dingen zouden zijn.
3. Bij triple-loop wordt de nadruk gelegd op reflectie en afgevraagd: wat versta ik onder optimaal en welke waarden en overtuigingen liggen daaraan ten grondslag?

Voor fundamentele verandering lijkt dus een combinatie van alle drie loops belangrijk (Pahl-Wostl, 2009). De richting van de vooruitgang zou lukraak kunnen worden als individuen of organisaties de waarden en overtuigingen voortdurend zouden herzien en veranderen. Aan de andere kant zou er geen sprake zijn van innovatie of evolutie naar een hoger aanpassingsvermogen, als individuen of organisaties nooit opnieuw naar hun fundamentele waarden en overtuigingen zouden kijken. Wanneer de focus ligt op triple loop kan verandering abstract blijven, verweven met andere thema's en niet leiden tot concrete stappen. Een individu die opereert binnen een bepaald (landbouw-) systeem kan wel willen veranderen, maar zit vast in langlopende contracten/afspraken en is daarmee (deels) afhankelijk van structurele veranderingen op systeemniveau. Focus op eerste loop is actiegericht, vaak in een bestaande modus operandi, maar leidt nooit tot transitie. Zowel single loop als ook double loop zijn gericht op het optimaliseren van bedrijfsprocessen binnen het bestaande paradigma. Dit betekent dat de doelen en de leidende aannames over hoe deze doelen kunnen zijn bereikt, ongewijzigd blijven (Pahl-Wostl, 2009), en daarmee onderscheiden ze zich van het derde niveau waar doelen en aannames juist wel ter discussie staan.

Figuur 1. Triple loop leren met voorbeeld vragen

1.4 Transitie middels small wins

Dit leerdenken wordt sinds kort ook toegepast in conceptuele transitiebenaderingen. In 2017 presenteerde Katrien Termeer en Art de Wulff van de leerstoelgroep Bestuurskunde aan de Wageningen Universiteit een 'small win' benadering voor transitieopgaven voor het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat (Termeer and Dewulff, 2017). Zie Figuur 2.

Het idee achter small wins is dat grote veranderingen vaak ontmoedigend en overweldigend kunnen lijken, zowel voor individuen als voor organisaties. Door echter kleine, haalbare doelen te stellen en stapsgewijs vooruitgang te boeken, kunnen mensen een gevoel van vooruitgang en succes ervaren, zelfs in complexe situaties. Met één enkele small win is er nog geen sprake van een transitie of transformatie. Al doen small wins zich vaak voor op een kleinere schaal; een reeks van small wins kan wel degelijk cumuleren in grootschalige diepgaande transformaties.

Verandering door kleine maar wezenlijke stappen (small wins) heeft sindsdien wetenschappelijke, politieke en maatschappelijke aandacht. Voordelen van deze benadering is dat uitstelgedrag kan worden voorkomen, dat kleine stapjes voortgang bevorderen, dat het energie geeft om aan de slag te gaan en niet te blijven hangen in praten over lange termijn en dat het een manier is om innovatieve ideeën op te schalen.

Echter, niet elke stap is een small win. Sommige stapjes zijn quick-fixes of verbeteringen van wat er al gebeurt. Het kan dus zijn dat een serie van small wins niet leidt tot een gewenste situatie maar dat het juist verder beweegt in een richting die op de lange termijn niet gewenst is. Enkel stappen waar single loop learning aan ten grondslag ligt leiden niet tot transities. Voor verandering moet het op gegeven moment gaan schuren/botsen, barrières moeten worden geslecht en aanpassingen op systeemniveau zijn noodzakelijk. Het transformatievermogen van stapjes hangt af van het niveau van leren dat eraan ten grondslag ligt. Het is echter een hele opgave om small wins te identificeren en over tijd te volgen om zo een serie van stappen vast te kunnen stellen.

Silvius et al. (2023) doen als eerste een poging om small wins te categoriseren en te beoordelen op hun bijdrage aan transformatie naar circulaire landbouw. Het categoriseren van de orde – oftewel het transformatievermogen – van small wins is een belangrijke toevoeging aan de literatuur en voor het praktisch toepasbaar maken

van deze transitiebenadering. Zij baseren hun ordes van verandering nadrukkelijk op de triple loop leren: 1) optimaliseren van huidige praktijk (dingen beter doen), 2) andere (betere) dingen binnen bestaande doelen en 3) herontwerpen, gebaseerd op andere (duurzame) doelen, normen, waarden en kaders.

In het artikel van Silvius et al. (2023) worden twee langlopende projecten en een nieuwe vorm van bedrijfsvoering getypeerd als small wins, waarbij er drie verschillende voorbeelden worden gebruikt: Vruchtbare Kringloop Noord- Nederland¹, Oranjehoen² en Agricycling³. Vruchtbare Kringloop Noord-Nederland wordt gezien als een voorbeeld van eerste orde verandering, want de aanpassingen zijn gericht op verfijning en optimalisering van bestaande praktijken en technieken. Oranjehoen is een voorbeeld van de tweede orde en Agricycling is een herontwerp van het agrarisch systeem en daarmee derde orde.

In onze benadering bouwen wij voort op de aanpak van Silvius et al. (2023). Door gebruik te maken van de verschillende "ordes van verandering" ontstaat er een beeld van de stappen die deelnemers aan DAW-projecten nemen in hun bijdrage naar een volhoudbare landbouw.

¹ <https://www.vruchtbarekringloopnoordnederland.nl/>

² <https://oranjehoen.nl/>

³ <https://www.agricycling.nl/>

Figuur 2. Duurzame transitie via kleine betekenisvolle stapjes, uit Termeer and Dewulff (2017)

Doel en aanpak

2

2.1 Doelstelling

De doelstelling van deze brede monitoring is om een kwalitatief en kwantitatief robuust beeld te geven van de uitkomsten van DAW-projecten. Het is belangrijk om hierbij een onderscheid te maken tussen uitkomsten en effecten. Water- en bodemprojecten spelen zich af in een veranderende wereld en dus zijn effecten vaak niet toe te wijzen aan één bepaald project. Brede monitoring geeft wel inzicht in causale uitkomsten, door te vragen naar uitkomsten die deelnemers zélf liëren aan het betreffende traject, zie Nikkels et al. (2021). Hierbij moet gedacht worden aan veranderingen in het netwerk (die samenwerking vergemakkelijken), bewustwording (met betrekking tot kennisontwikkeling en handelingsperspectief), en tastbare uitkomsten (zoals investeringen). Middels brede monitoring worden inzichten verkregen over welke aanpassingen zijn doorgevoerd, of/wat er is geleerd, en/of waarom de deelname aan een project als relevant wordt ervaren, of juist niet. Daarmee is het een complementair spoor van effectmonitoring, naast (veld) metingen en modelstudies.

Deze aanpak levert geen statistisch representatief beeld op, niet op projectniveau en ook niet van de DAW-projecten als geheel. Het geeft wel een kwalitatief en kwantitatief robuust beeld van 1) de motivaties en ervaringen van deelnemers aan DAW-projecten, 2) uitkomsten in verschillende domeinen die geïnterviewden zelf liëren aan deelname aan een project en 3) hun reflectie op de genomen stappen. Dit beeld wordt vergeleken met de uitkomsten van 38 eerdere interviews in 2021-2022.

2.2 Aanpak

2.2.1 Focus

In samenspraak met het DAW Supportteam is ervoor gekozen om te focussen op acht DAW-projecten. Vier vallen in categorie kennisdeling en bewustwording en vier in de categorie investeringsregeling. Projecten in de categorie kennisdeling en bewustwording zijn voornamelijk bedoeld om deelnemers meer kennis op te laten doen over een breed scala aan onderwerpen, gericht op voldoende schoon water en een gezonde bodem. Binnen projecten in de categorie investeringsmaatregelen is het mogelijk voor agrariërs om subsidies te ontvangen voor investeringen die passen binnen de transitie in de landbouw en klimaat robuust boeren.

Per project was het doel om tien deelnemers te interviewen. De combinatie van de acht representeert het scala van DAW-projecten, waarbij is gekeken naar projectdoel, thema, deelnemersaantallen en ruimtelijke spreiding. De acht projecten staan weergegeven in onderstaande tabel (Tabel 1), met een hyperlink naar de beschrijving.

Het analyiseniveau van dit rapport is gefocust op de algehele bevindingen van de acht projecten tezamen (hoofdstuk 6). We bouwen de analyse op door eerst te focussen op de vier investeringsprojecten samen (hoofdstuk 3) en de vier kennisprojecten samen (hoofdstuk 4). Hierbij is ervoor gekozen om de bevindingen op projectniveau op te nemen als bijlagen (zie 9.1-9.8).

2.2.2 Interviews

Tussen oktober 2023 en maart 2024 zijn 76 interviews uitgevoerd. Bij twee projecten is het niet gelukt om 10 deelnemers te vinden. Om aan deelnemers te komen is de betreffende projectleider gevraagd om contactgegevens aan te leveren. Hierbij is expliciet gevraagd naar diversiteit van zowel actieve (waarschijnlijk enthousiaste) deelnemers en ook minder actieve deelnemers. In een aantal gevallen is ook aan geïnterviewden gevraagd om andere deelnemers aan te leveren, met wederom hetzelfde verzoek tot diversiteit. De interviews zijn afgenomen door de auteurs van dit rapport.

De interviewers zijn vooraf geïnstrueerd om na het initiële antwoord door te vragen om zo eventuele meerdere (secundaire) redenen, factoren of uitkomsten te achterhalen. Deze manier van doorvragen is voorafgaand aan de interviews in groepsverband geoefend om interne consistentie te bevorderen. De eerste interviews zijn gehouden in tweetallen. Dit gaf de mogelijkheid om na afloop van het interview te evalueren en waar nodig te kunnen sturen op uniformiteit.

De meeste interviews zijn opgenomen, na expliciete goedkeuring van de geïnterviewde. Naast meegeschreven aantekeningen dienden de audiofiles om de interviews uit te werken. Deze uitgewerkte interviews zijn vervolgens anoniem verwerkt. Audiofiles zijn na het definitief maken van het interviewverslag verwijderd.

Vooraf of na afloop van het interview hebben de geïnterviewden een kleine attentie gekregen (bijvoorbeeld in de vorm van ambachtelijke bakkerskoeken of ambachtelijk pannenkoekmeel) als blijk van waardering voor hun tijd, kennis en perspectieven.

2.2.3 Opzet interviews

De opzet van de interviews is semigestructureerd. Zie bijlage I voor de interviewguide. De interviews waren bijna allemaal op locatie, en duurden tussen de 45 en 90 minuten.

De interviews zijn grofweg op te delen in drie delen: proces, brede uitkomsten, en reflectie op genomen stappen. Het eerste deel van het interview focuste zich op de persoonlijke motivaties en mogelijke barrières om deel

Tabel 1. overzicht van focusprojecten waarbij bovenste vier vallen in de categorie investeringsregeling vallen en de onderste vier in categorie kennisdeling en bewustwording

Project	Link naar project	Interviews
Waterschap Noorderzijlvest: Uitvoeringsstimulans Water en Bodem	https://agrarischwaterbeheer.nl/content/uitvoeringsstimulans-ten-behoeve-van-water-en-bodemkwaliteit-voor-de-landbouw	10
Provincie Overijssel: Zoetwatervoorziening Oost-Nederland (ZON)	https://www.wdodelta.nl/zoetwatervoorziening	10
Provincie Gelderland: Zoetwatervoorziening Oost-Nederland (ZON)	https://zoetwatervoorzieningooitnederland.nl/over-zon/	10
Provincie Noord/Zuid-Holland: Landbouwportaal / reductie landbouwemissies Haarlemmermeer	https://agrarischwaterbeheer.nl/content/reductie-landbouwemissies-de-haarlemmermeer https://www.landbouwportaalrijnland.nl/	7
Provincie Limburg: Duurzaam schoon grondwater	https://www.lltb.nl/paginas/openbaar/themas/projecten/duurzaam-schoon-grondwater	10
Provincie Brabant: BodemUp 2.0	https://www.zlto.nl/projecten/bodemup	10
Aarlanderveen: boeren met toekomst	https://agrarischwaterbeheer.nl/content/boeren-met-toekomst-polder-aarlanderveen	9
Provincie Groningen en Friesland: Boeren meten water	https://boerenmetenwater.nl/	10
Totaal		76

Nota bene: In de pilot brede monitoring (2021 en 2022) zijn 38 interviews uitgevoerd, waaronder tien deelnemers van BodemUp 1.0 en vier deelnemers van Duurzaam Schoon Grondwater Limburg.

te nemen, maar ook over de succesfactoren en verbeterpunten van het project. In dit deel werd ook gevraagd of deelnemers het project zouden aanraden en mee zouden willen doen aan een vervolg, als indicator dat het proces als relevant is ervaren (Ridder et al., 2005).

Het tweede deel ging over de brede uitkomsten. Hierbij werd gevraagd naar drie domeinen: relationeel, perspectief en tastbare resultaten. Zie Tabel 2 voor een overzicht.

Het derde en laatste deel ging over reflectie op de leerervaring en genomen stappen. Small wins werden in elk interview gestandaardiseerd geïntroduceerd. Deelnemers werd door de interviewer gevraagd om de stappen die ze zetten te categoriseren aan de hand van drie ordes van verandering. Hierbij werd benadrukt dat een ander moeilijk kan beoordelen vanuit welke intenties iets wordt gestart of gestopt. Het voorbeeld van kruidenrijk grasland werd vaak gebruikt om het enigszins tastbaar te maken. Kruidenrijk grasland kan een uiting zijn van het hetzelfde beter doen (eerste orde), andere (betere) dingen doen (tweede orde), maar het kan ook worden geïmplementeerd vanuit een overtuiging dat de bedrijfsvoering radicaal anders moet. Dan is kruidenrijk grasland een uiting van andere lange termijn doelen (derde orde).

2.2.4 Small wins binnen DAW

Wij bouwen voort op het artikel van Silvius et al. (2023), maar er zitten drie belangrijke verschillen tussen de manier waarop wij in deze brede monitoring small wins gebruiken, en hoe Silvius et al. dit doen:

1. Wij beoordelen de stapjes die deelnemers nemen binnen een project, terwijl in de originele aanpak de analyseschaal van Silvius et al. (2023), op projectniveau is.
2. Wij vragen expliciet aan deelnemers om op hun eigen stapjes te reflecteren, terwijl in de originele aanpak deze beoordeling ligt bij de onderzoeker. Door deelnemers zelf hun stapje te laten beoordelen ligt de nadruk meer op de intentie van het individu. Het gaat ons om met welke intentie of langetermijndoel keuzes worden gemaakt en stappen worden gezet. Dit is het voornaamste onderscheid tussen onze tweede en derde orde. Het kan zijn dat hetzelfde stapje, of dezelfde maatregel door drie deelnemers verschillend wordt gecategoriseerd. Het kan ook zijn dat een individu vastzit aan afspraken en (door de overheid) gestelde kaders waardoor er alleen kleine veranderingen/aanpassingen mogelijk zijn, terwijl het langetermijndoel al is bijgesteld. Dan uit een derde orde inzicht zich (nu nog) in eerste orde stappen.
3. De eerste twee ordes van verandering die wij aanhouden komen overeen met Silvius et al. (2023). Echter, de derde orde die zij aanhouden is erg breed, gaat dieper en heeft een ander schaalniveau dan onze derde orde. Een ander, duurzamer langetermijndoel voor het eigen bedrijf, waarbij een bijdrage wordt geleverd om milieu- en natuurdoelen te halen, zien wij als derde orde. Een herontwerp van de agrarische sector naar circulaire landbouw, of een nieuw sociaal contract tussen boer en burger ligt buiten de macht van een individuele agrariër. Met onze focus op individuen binnen een project ligt bij ons de nadruk van herontwerp op bedrijfsschaal en niet op systeemniveau.

Tabel 2. Brede uitkomsten van DAW-projecten en bijbehorende indicatoren, gebaseerd op Scholz et al. (2014) en Nikkels et al. (2021)

BREDE UITKOMSTEN	INDICATOREN
Relationeel	Versterkt onderling vertrouwen Verandering in netwerk
Perspectief	Verandering in persoonlijk begrip/denken/redeneren Verandering in de perceptie van het begrip/denken/redeneren/perspectief van anderen
Tastbaar	Investeringen Aanpassingen in het bodem- en watersysteem en/of in bedrijfsvoering door nieuwe dingen te starten of juist door met iets te stoppen Doorlopende discussie buiten de betrokken deelnemers Opstarten van projecten/acties/follow-ups

2.2.5 Bespreken inzichten interviews met projectleiders

Een aantal projectleiders gaf voorafgaand aan de interviews aan geïnteresseerd te zijn in de uitkomsten van deze brede monitoring voor hun project. De bevindingen uit de interviews zijn daarom in twee groepen besproken op projectniveau met betrokken projectleiders. De twee groepen waren 1) kennisdeling en bewustwording en 2) investeringsregelingen van fysieke maatregelen. Hierbij ging het over hoe geïnterviewden het project hebben ervaren, de brede uitkomsten en de genomen stappen. Het doel van deze besprekingen was tweeledig. Projectleiders konden uitkomsten uit de interviews duiden, verklaren en toelichten vanuit hun perspectief. De uitkomsten van deze bijeenkomsten zijn verwerkt in de discussie en conclusie van dit rapport. Daarnaast had deze bespreking ook als doel om projectleiders te laten leren van de bevindingen van andere projecten. Zo kunnen ze mogelijke gerichte verbeteringen doorvoeren in het huidige project of bewust aanpassingen maken in een mogelijk vervolg.

Inzichten projecten gericht op investeringsregelingen en fysieke maatregelen

3

In dit hoofdstuk worden de algemene bevindingen over de investeringsprojecten in het algemeen besproken, evenals aanbevelingen voor het type projecten gericht op investeringsregelingen en fysieke maatregelen. De afzonderlijke projectanalyses, inclusief conclusies en aanbevelingen zijn opgenomen in de bijlagen (9.1 t/m 9.4).

3.1 Bevindingen

In de paragrafen hieronder worden deze uitkomsten besproken op het gebied van motivaties en barrières om met projecten mee te doen, brede uitkomsten, waaronder verandering in netwerk, verandering in perspectief en tastbare resultaten, en als laatste de reflectie op de genomen stappen middels de small wins-theorie. In Figuur 4 zijn de resultaten van de vier projecten gericht op investeringsregelingen en fysieke maatregelen bij elkaar gezet in één grafiek aan de hand van de antwoorden op alle gesloten vragen.

3.1.1 Motivatie

Deelnemers zijn over het algemeen erg tevreden over de opzet van de DAW-investeringsregelingen. Of zoals één deelnemer het mooi zei: *“Van mij mag deze regeling wel een terugkerend karakter hebben”*. Het wordt als relatief makkelijk ervaren om de regelingen aan te vragen (t.o.v. andere subsidies, zoals via de RVO) en er wordt door een deel van de deelnemers ruimte ervaren om eigen ideeën in te brengen. Een van de geïnterviewde deelnemers verwoordde het als volgt: *“... tegenwoordig, met die vouchers, je kunt platgegooid worden met advies, maar het mooie aan deze regeling is, je krijgt een keer iets praktisch”*. Verder geven veel deelnemers aan dat ze al bezig waren met bodem- en/of watermaatregelen op hun bedrijf, of hadden al ideeën of plannen om dit te doen. Ze geven aan dat het DAW hun bestaande wens faciliteert om één of meerdere stappen te zetten naar een meer volhoudbaardere landbouw. Bij de meesten was de regeling vooral reden om het nu te doen, om ideeën concreet te maken en/of ervoor te gaan zitten. Met be-

trekking tot het laatste punt gaf een van de deelnemers aan: *“... een hele mooie kans om het toch wat groter aan te pakken”*. Daarnaast gaf de regeling bij een deel van de agrariërs vertrouwen in ‘het systeem’, gezien het feit dat er, naast wet- en regelgeving, ook aandacht en geld is voor maatregelen om de bodem- en watersituatie van hun bedrijf en de omgeving te verbeteren.

Alle deelnemers van deze vier projecten zouden het project waar ze aan meedoen of hebben gedaan aanbevelen aan andere agrariërs. De meerderheid zou ook meedoen met een vervolg. Op de vraag of ze met de kennis die ze nu over het project hebben opnieuw mee zouden doen, geven alle 37 van de deelnemers aan dat ze dit inderdaad zouden doen. Dit klopt volgens ons ook met het beeld wat naar voren kwam tijdens de interviews, namelijk dat de deelnemers over het algemeen positief gestemd waren over de projecten, en dat zij het als nuttig ervaren om hieraan mee te doen.

3.1.2 Uitkomsten

Daarnaast geeft het grootste deel van de deelnemers aan dat ze iets geleerd hebben van het project waar ze aan hebben deelgenomen (84%, 31 van de 37 deelnemers). Iets meer dan de helft van de deelnemers is ook anders gaan kijken naar zijn/haar bedrijfsvoering door het project. Wij zagen tijdens de gesprekken ook vaak dat mensen dit echt zijn gaan doen, en dat ze het bijvoorbeeld hadden over hoe ze voor en na het project naar hun bedrijf keken: *“We zijn bewuster geworden van de mogelijkheden en de beperkingen wat het gebied hier heeft qua grondgebruik.”* Ook geeft het grootste gedeelte aan dat er voor hen dingen nieuw waren. Bij deze vier projecten ging dat vooral om machines of maatregelen die nieuw waren voor dat bedrijf, inclusief het gebruik daarvan.

Hierbij moet je bijvoorbeeld denken aan de aanschaf van een ecoploeg, of het doen van erfaanpassingen zodat kuil- en perssappen gescheiden worden opgevangen.

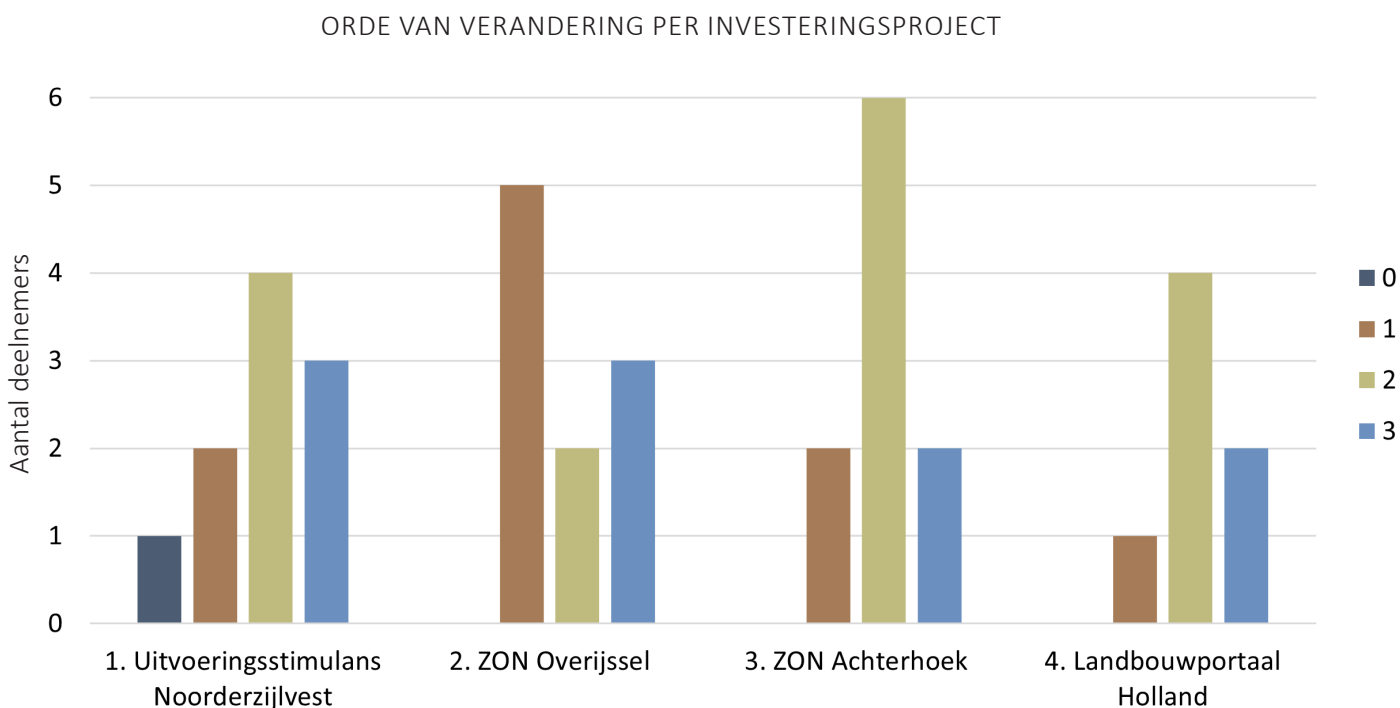
De meeste deelnemers gaven aan dat ze door de investeringsregeling mensen van LTO, het waterschap en anderen die betrokken waren bij de uitvoering van de projecten hebben leren kennen. Over het algemeen hadden de deelnemers bij hen na het project een positief gevoel bij, dat ze iets met deze contacten zouden kunnen in de toekomst: *“Ja je hebt zijn nummer nu, dan kun je ze toch makkelijker benaderen. Je kent ze nu.”* Dit heeft er echter niet direct toe geleid dat de samenwerking met collega-agrariërs eenvoudiger is geworden. Bij een deel van de projecten was er contact tussen agrariërs, maar deze personen kenden elkaar vaak al voor deze regeling. Bij een ander deel was er geen contact tussen de deelnemers georganiseerd vanuit het project. Deelnemers denken soms dat de informatie die zij uit het project halen, niet altijd hetzelfde resultaat oplevert als bij anderen die deelnamen aan de regeling. Op de vraag *“Zijn anderen anders gaan kijken naar de bedrijfsvoering?”*, werd vaker nee geantwoord dan op de vraag *“Ben jij anders gaan kijken naar jouw bedrijfsvoering?”*. Daarnaast ziet ongeveer driekwart van de deelnemers andere mogelijkheden om zaken anders aan te pakken op het eigen bedrijf, terwijl maar een derde mogelijkheden ziet bij anderen. De meesten hiervan hebben in de gesprekken aangegeven

dat zij dit niet voor anderen kunnen of willen invullen.

Van de deelnemers ziet bijna iedereen tastbare resultaten op hun bedrijf door het project (92%). Dit zijn voornamelijk apparatuur, machines of aanpassingen in de fysieke omgeving van het bedrijf als gevolg van deelname aan een project. Hiermee is de kans groter op een blijvende verandering in de bedrijfsvoering. Opgedane kennis over deze investeringen of aanpassingen worden vaak ook als tastbaar resultaat gezien door de deelnemers.

3.1.3 Reflectie op genomen stappen

De bevroegde agrariërs zijn allemaal gestart of gestopt met zaken binnen hun bedrijfsvoering, zij het niet allemaal vanwege de regelingen. Zo is er een deelnemer van de Uitvoeringsstimulans Noorderzijlvest die aangaf wel stappen te hebben gezet, maar niet door deze regeling. Bij deze deelnemer is er dus ook geen orde van verandering aangegeven (zie ook Figuur 3). Deelnemers zijn in beweging, zien verbeterpunten in hun bedrijfsvoering en/of anticiperen op mogelijke veranderingen in wet-/regelgeving en/of klimaat. De verdeling van orde van verandering is wisselend, zie Figuur 3. Dezelfde maatregelen zorgen niet per se voor dezelfde orde van verandering. De orde lijkt vooral afhankelijk van de intrinsieke motivatie van de agrariërs en hoe lang ze al bezig waren met maatregelen vóór het project. Hierbij valt op dat in vergelijking met de vier kennisprojecten, de deelnemers

Figuur 3. Intentie waarmee deelnemers stappen zetten, uitgedrukt in ordes van verandering per investeringsregeling. NB. Orde 0 geeft NIET aan dat deelnemers geen stappen hebben gezet, maar slechts dat zij geen stappen aan het project liëren.

aan de investeringsregelingen over het algemeen meer in de 2e en 3e orde zeggen te zitten (vergelijk Figuren 3 en 5). Dit is te verklaren omdat het voor veel van de deelnemers aan de investeringsregelingen een grotere stap is om met bepaalde dingen te starten of te stoppen, omdat zij zelf ook altijd een groot deel van het benodigde geld moesten inbrengen. Ook zullen deze agrariërs over het algemeen al meer kennis hebben opgedaan voordat ze de investering zijn gaan overwegen.

Van de deelnemers heeft iets meer dan de helft (57%) nog niet de ideale situatie op zijn of haar bedrijf bereikt. Er is altijd wel iets nieuws te doen en te leren, lijkt de tendens: "Hier hebben we altijd ideeën voor nieuwe dingen, alleen, het kost allemaal geld he". Deelnemers is gevraagd om hierbij ook buiten de kaders te denken: wat als er geen regels en genoeg geld voor handen was, wat zou je dan met je bedrijf willen bereiken? Bijna iedereen heeft daarbij ook plannen voor de nabije toekomst om deze ideale situatie na te streven (89%, 33 deelnemers). Hierbij werd ook gevraagd wat ze voor die nieuwe plannen nodig zouden hebben. Dat is naast financiële ondersteuning, ook ondersteuning in de vorm van advies welke maatregel het best bij hun bedrijf past, en op welke manier. Een deel van de deelnemers aan de investeringsregelingen geeft hierbij specifiek aan advies te willen hebben over het nemen van watermaatregelen om de waterbeschikbaarheid en/of de waterkwaliteit te verbeteren, zoals het plaatsen van stuwtjes, het aanleggen van peil gestuurde drainage of het opvangen van hemelwater op het erf. De reden daarvoor geeft één van hen als volgt: *"Gezien de weersextremen van de afgelopen jaren; met peil gestuurde drainage houd je het water steeds meer vast ..., dan kun je misschien later beginnen met beregenen."*

3.2 Aanbevelingen

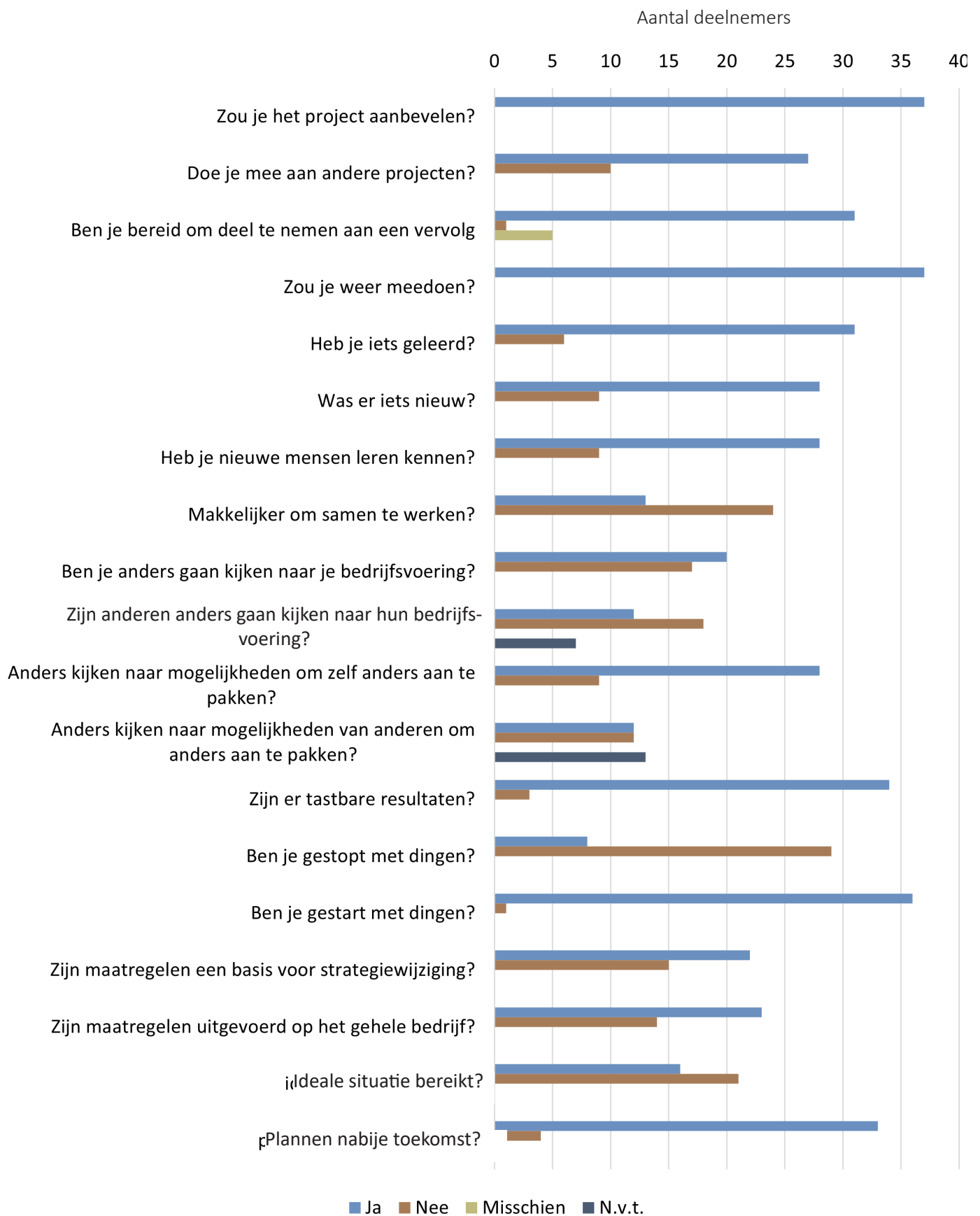
De eerste aanbeveling is om door te gaan met de opzet van dit soort investeringsregelingen. Er worden tastbare uitkomsten behaald die bijdragen aan het verbeteren van de bodem- en waterkwaliteit en/of kwantiteit in de Nederlandse landbouwsector. Daarnaast merken we dat de opzet van deze regelingen vertrouwen geeft bij veel agrariërs dat er (ook) geld wordt besteed aan tastbare maatregelen die (relatief) direct effect hebben op de bodem- en watersituatie op hun bedrijf.

Projectleiders hebben grote invloed op de uitkomsten van een project en de ervaringen van de deelnemers. Dit komt voornamelijk in de positieve zin naar voren, waarbij deelnemers van deze vier projecten vaak aangaven het fijn te vinden een vast gezicht te hebben (gehad), en dat diegene hun erg heeft geholpen. Voorbeelden die daarbij worden gegeven zijn hulp bij het maken van keuzes voor

welke maatregelen ze uiteindelijk subsidie aan hebben gevraagd, of hulp bij het daadwerkelijk indienen van het subsidieverzoek. Goede mensen zijn dus de sleutel voor succes. Een van de deelnemers gaf het belang hiervan als volgt aan: *"Het is wel echt van belang dat jullie in de regio goeie verbinders hebben, die iets attenderen, en die daar iets in kunnen doen."* Kijk als DAW wel verder of er mogelijkheden zijn om minder afhankelijk te zijn van één projectleider/contactpersoon. In veel gevallen wordt de ervaring met de projectleider/contactpersoon bij de onderzochte regelingen als positief ervaren. Meestal was dit echter wel dezelfde persoon voor alle geïnterviewde deelnemers. Dit maakt een project kwetsbaar, in het geval deze persoon om welke reden dan ook zou wegvallen voor de regeling. Met een mogelijk vertrek van een projectleider kan het zijn dat het projectnetwerk uit elkaar valt.

Bij deze vier projecten was het ook mogelijk om als agrariër zelf maatregelen voor te stellen die voor de betreffende regio van die ondernemer nog niet op de subsidiabele lijst stonden. Hierbij was het wel verplicht om door een gecertificeerd agrarisch adviesbureau een adviesrapport op te laten stellen. Ga na of het mogelijk en gewenst is om het zonder verplicht adviesrapport te doen voor nieuw voorgestelde maatregelen. Een deel van de deelnemers gaf namelijk aan dit niet nodig te hebben, en hiermee zou het geld aan andere zaken besteed kunnen worden. Houd daarbij wel nog steeds de mogelijkheid om het aan te vragen voor wie dit wel wil. Wij willen aanbevelen om te kijken of het mogelijk is om bij dit soort investeringsregelingen een adviesgesprek aan te bieden of verplicht te stellen. Wij denken dat dit zowel de kennis van de betreffende ondernemer als mogelijk ook het effect van de maatregel vergroot. Wij stellen dit voor op basis van het bespreken van de interviewresultaten met de projectleiders van de vier investeringsregelingen. Hier kwam naar voren dat bij één van de vier projecten, ZON Gelderland, elke agrariër een dergelijk adviesgesprek heeft gehad. Zowel vanuit de deelnemers als door de projectleider werden deze gesprekken als zeer prettig ervaren, waarbij naar aanleiding van het gesprek een aantal deelnemers overgingen op andere meer passende maatregelen/stappen. Er lijkt ook een verschil te zitten in de orde van verandering tussen ZON Gelderland en ZON Overijssel.

ANTWOORDEN GESLOTEN VRAGEN, CUMULATIES VOOR DE INVESTERINGSREGELINGEN (TOTAAL 37)

Figuur 4. Overzicht van gesloten vragen voor investeringsregelingen, 37 deelnemers

Inzichten projecten gericht op kennisdeling en bewustwording

4

In dit hoofdstuk worden de algemene bevindingen over de kennisprojecten in het algemeen besproken, evenals aanbevelingen voor het type projecten dat onder de noemers kennisdeling en bewustwording vallen. De afzonderlijke projectanalyses, inclusief conclusies en aanbevelingen zijn opgenomen in de bijlagen (9.1 t/m 9.4).

4.1 Bevindingen

In Figuur 6 staan de resultaten van de vier kennisprojecten bij elkaar in één grafiek aan de hand van de antwoorden op alle gesloten vragen. In de paragrafen hieronder worden deze uitkomsten besproken op het gebied van motivaties en barrières om met projecten mee te doen, brede uitkomsten, waaronder verandering in netwerk, verandering in perspectief en tastbare resultaten, en als laatste de reflectie op de genomen stappen middels de small wins-theorie.

4.1.1 Motivatie

De motivatie om mee te doen aan kennisdeling- en bewustwordingsprojecten is divers. Het varieert van *“door inzicht te verkrijgen via bijvoorbeeld metingen krijg ik zelf inzicht in de feiten en kan ik de overheid deze feiten laten zien”* tot de behoefte om kennis op te doen over mest, stikstof, bodem, verzilting en droogte voor de verbetering van het bedrijf. De verwachting van de agrariërs is daarnaast dat het kosten kan besparen en strategische informatie voor de toekomst kan opleveren. De bedrijven waar opvolging voorzien is (of het huidige bedrijfshoofd jong is) denken verder vooruit en zijn gemotiveerd om kennis op te doen. Een grote groep is intrinsiek gemotiveerd en wil een volgende stap zetten in de toekomstbestendigheid van hun bedrijf. Bij BodemUp 2.0 lijkt sinds de pilot de waardering voor het project in het algemeen minder geworden, waarbij de kennis en ervaring van de bodemadviseur volgens de deelnemers de grootste rol speelt.

De bereidheid om te leren is groot. Veel van de deelnemers doen naast het betreffende project ook mee aan andere projecten of trajecten. Een belangrijke uitkomst

is dat bijna alle deelnemers het project waar ze aan deelgenomen hebben aan zouden raden aan anderen. Eén deelnemer zei hierover: *“De meeste winst is te behalen op de bedrijven die niet meedoen”*. Dit geeft goed weer dat de DAW-projecten meerwaarde bieden voor de deelnemers.

Bij alle kennisprojecten wordt genoemd dat de uitkomsten/resultaten van het DAW-project niet of nauwelijks teruggekoppeld worden naar de rekenmodellen waarmee het beleid wordt gevoed, terwijl dit voor veel deelnemers wel een belangrijke reden is om mee te doen aan het project. Bij Duurzaam Schoon Grondwater kwam dit zowel tijdens de pilot als bij de interviews van de Brede Monitoring naar voren. In de tussentijd is dit volgens de deelnemers dus niet verbeterd. Het valt op dat veel deelnemers het meten erg belangrijk vinden. Dit komt mede doordat de resultaten van deze metingen vaak positiever uitvallen dan de modelweergaves. Zij raden dan ook aan om meer metingen uit te voeren en deze metingen te publiceren.

4.1.2 Uitkomsten

Bij de vraag of er tastbare resultaten zijn behaald, zegt een relatief groot gedeelte van de deelnemers (12 van de 39) dat dit (nog) niet het geval is. Tegelijkertijd zijn ze vaak wel met dingen gestart en/of gestopt, zie Figuur 6. Daar zien ze echter nog niet het resultaat van, bijvoorbeeld in bodem-/waterkwaliteit. Deze deelnemers associëren blijkbaar resultaat met doelbereik. 70% van de kennisprojectdeelnemers (27 van de 39) ziet wel tastbare resultaten uit het project. Dit zijn voornamelijk apparatuur, machines of een teruglopende hoeveelheid stikstof in de bodem als gevolg van deelname aan een project. Opgedane kennis wordt over het algemeen niet als tastbaar resultaat gezien door de deelnemers, maar wordt wel enorm gewaardeerd. Agrariërs zijn blij met de kennis die gebracht wordt en dat ze met een adviseur kunnen sparren over mogelijke maatregelen op het bedrijf. Door het veld in te gaan met de adviseur wordt de kennis als het ware zichtbaar, wat als erg positief ervaren wordt.

Deelnemers hopen dat door meer te meten, de modellen ook verbeterd kunnen worden en/of de modeluitkomsten anders geïnterpreteerd kunnen worden. Het lijkt nu alsof het regionale beeld van grondwaterkwaliteit niet overeenkomt met de lokale metingen, waarbij lokale metingen positiever uitvallen. Naast het meten voor het 'indekken' tegen beleidsveranderingen, wordt er ook gemeten omdat men vindt dat je pas iets op het bedrijf kunt veranderen als je weet hoe het zit: *“meten is weten”*.

Wat ook opvalt is dat bijna alle bevroegde deelnemers (85%, 33 deelnemers) aangeven iets geleerd te hebben van het project, wat een belangrijke doelstelling is van het DAW Kennisprogramma en kennisdeling breed. De deelnemers geven daarbij aan dat ze baat hebben bij de persoonlijke adviezen, maar ook aan groepsbijeenkomsten en om met een groep het veld in te gaan. Daarbij is iets meer dan de helft ook anders gaan kijken naar zijn/haar bedrijfsvoering door het project. De helft van de deelnemers geeft aan iets nieuws geleerd te hebben. De deelnemers die iets geleerd hebben, maar niet iets nieuws hebben geleerd, geven aan dat dit vooral komt doordat de informatie specifiek voor het bedrijf inzichtelijk is gemaakt. Hierdoor is kennis die niet nieuw was, wel beter toepasbaar. Een illustrerende quote van een deelnemer hierover is: *“Op een cursus is ook niet alles nieuw, maar het is wel goed om meerdere keren hetzelfde te horen om het belang ervan in te zien.”*

Deelnemers hebben over het algemeen wel nieuwe mensen leren kennen, maar dit gaat voornamelijk om adviseurs en anderen die betrokken waren bij de uitvoering

van de projecten. Het project heeft het samenwerken met collega-agrariërs niet per se bevorderd. Deelnemers denken ook dat de informatie die zij uit het project halen, niet noodzakelijkerwijs dezelfde veranderingen in de bedrijfsvoering oplevert als bij anderen die deelnemen. Daarnaast ziet meer dan de helft van de deelnemers door het project geen andere mogelijkheden om zaken anders aan te pakken op het eigen bedrijf, en nog minder deelnemers kijken anders naar mogelijkheden van anderen om zaken anders aan te pakken. Dit betekent voornamelijk dat de kennis die opgedaan wordt niet direct omgezet kan worden in nieuwe mogelijkheden, omdat de mogelijkheden al bekend zijn. Deelnemers weten welke mogelijkheden ze hebben, en met de kennis die ze opdoen tijdens het project worden die mogelijkheden duidelijker/concreter, maar ze zien geen nieuwe mogelijkheden. Voor degenen die aangeven dat ze wel nieuwe mogelijkheden zien, is de volgende quote sprekend: *“Je loopt meestal al met gedachten of wens om dingen beter te doen, de coach (adviseur) geeft dan de handvaten.”*

4.1.3 Reflectie op genomen stappen

Vrijwel alle deelnemers hebben maatregelen toegepast op hun bedrijf naar aanleiding van het project. Een aantal geïnterviewden geven aan dat ze wel maatregelen hebben genomen, maar dat ze deze niet aan het project liëren. Aangezien de interviews specifiek over het project gaan, is bij hen opgeschreven dat ze geen maatregelen genomen hebben. Dit geeft een vertekend beeld van de werkelijkheid.

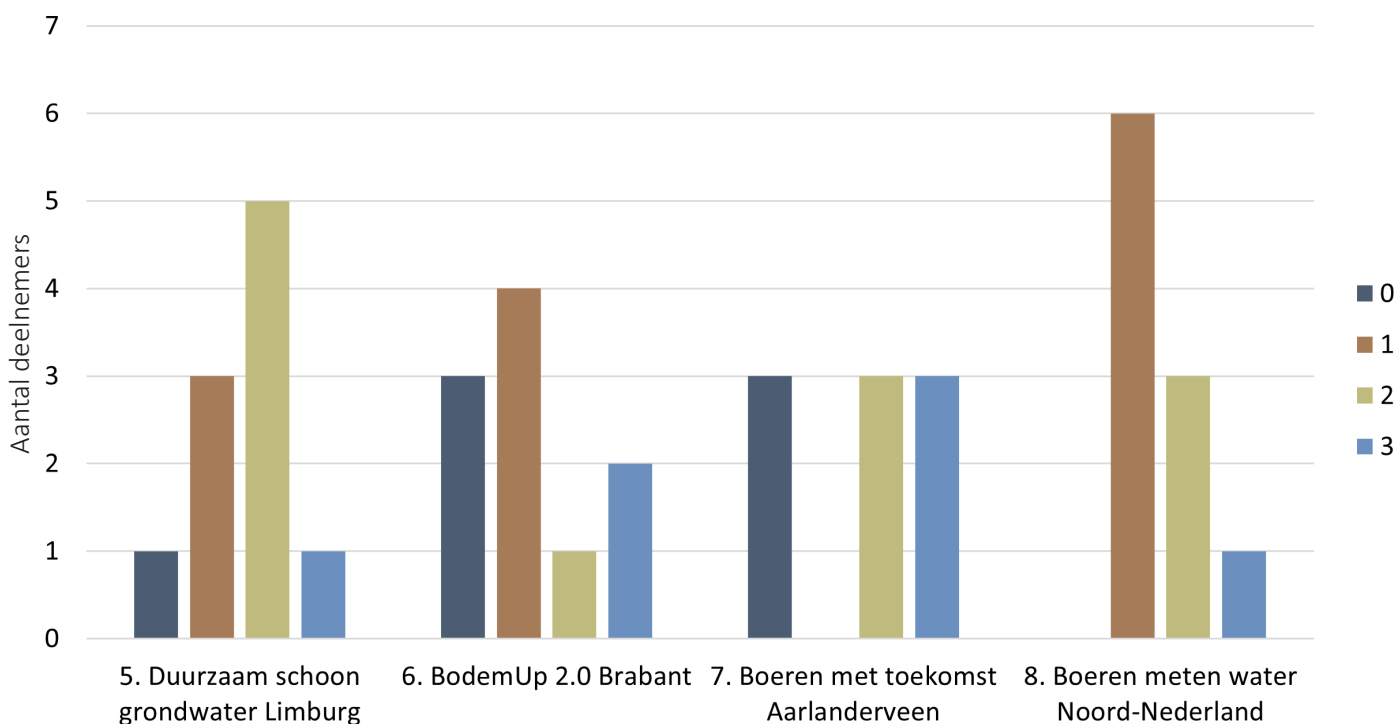
Bij iets minder dan de helft zijn de genomen maatregelen een basis voor een strategiewijziging. De overige deelnemers zijn de maatregelen aan het testen. Over het algemeen worden de maatregelen op een gedeelte van het bedrijf toegepast.

De deelnemers van de kennisprojecten plaatsen de maatregelen die ze hebben genomen wisselend in de eerste tot en met de derde orde van verandering, zie Figuur 5. Een aantal deelnemers geeft aan (nog) geen stappen te hebben gezet door deelname aan het project, en worden in onderstaande figuur geduid met “0”. Nogmaals, dit betekent niet dat ze geen stappen hebben gezet, alleen dat ze de stappen niet aan het project liëren. De dingen waarmee gestart of gestopt is, zijn vergelijkbaar tussen de projecten, en bij alle projecten vallen gelijke maatregelen in meerdere ordes. Welke orde van verandering een deelnemer aan een genomen maatregel toekent, lijkt niet afhankelijk van het project. De orde lijkt voornamelijk afhankelijk van de intrinsieke motivatie van de deelnemers en de eerder genomen maatregelen: een agrariër die al meer maatregelen heeft genomen zal een nieuwe maatregel in de meeste gevallen in een lagere orde classificeren dan een agrariër die net pas is be-

gonnen met het nemen van maatregelen. Vooral bij het project Boeren Meten Water in Noord-Nederland is dit opvallend. Deelnemers zijn allemaal met in ieder geval één zelfde maatregel gestart (het meten van EC), maar zij plaatsen deze maatregel niet allemaal in dezelfde orde. Onderstaande grafiek laat de spreiding van orde van verandering per project zien. 82% van de deelnemers neemt stappen door het project, waarbij een derde van alle deelnemers optimaliseert, 30% betere dingen doet en 18% een nieuw bedrijfsdoel nastreeft door het project.

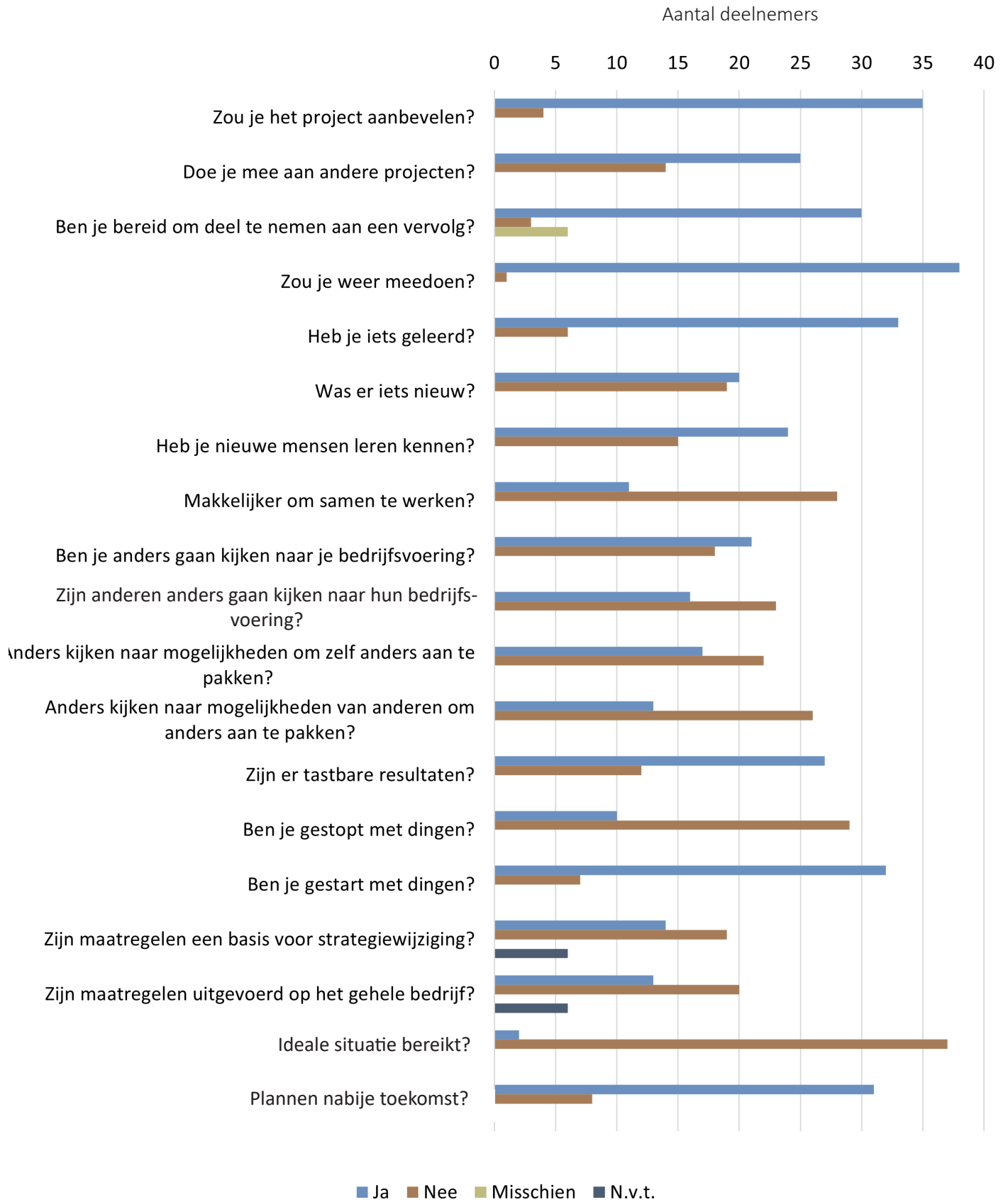
95% van de deelnemers heeft nog niet de ideale situatie op zijn of haar bedrijf bereikt. Er is altijd wel iets nieuws te doen en te leren, lijkt de tendens: *“Als boer ben je nooit klaar. Er zijn altijd nieuwe doelen om te halen”*. Degenen die wel een ideale situatie bereikt hebben, gaan over het algemeen over niet al te lange tijd stoppen met het bedrijf. Dit geeft weer dat bij hen de maatregelen voor de nabije toekomst gelden en niet zozeer voor de lange termijn. 80% (31 deelnemers) heeft daarbij ook (concrete) plannen voor de nabije toekomst om deze ideale situatie na te streven. Dit laat zien dat het grootste gedeelte van de deelnemers permanent bezig zijn met het zetten van stappen. De projecten over kennisdeling zijn daarmee niet het einddoel, maar een middel op weg naar het ideaalbeeld van de agrariër die deelneemt.

ORDE VAN VERANDERING PER KENNISPROJECT

Figuur 5. Intentie waarmee deelnemers stappen zetten, uitgedrukt in ordes van verandering per kennisproject. NB. Orde 0 geeft NIET aan dat deelnemers geen stappen hebben gezet, maar slechts dat zij geen stappen aan het project liëren.

ANTWOORDEN GESLOTEN VRAGEN, CUMULATIES VOOR DE PROJECTEN GERICHT OP KENNISDELING EN BEWUSTWORDING (TOTAAL 39)

Figuur 6. Overzicht van gesloten vragen voor kennisprojecten, 39 deelnemers

4.2 Aanbevelingen

De kracht van de kennisprojecten ligt bij de adviseurs die de erven van de deelnemers betreden. Zij zijn de succesfactor bij het overbrengen van kennis. Zodoende ligt er een grote verantwoordelijkheid bij deze erfbetreders. Zij leren van de deelnemers en de deelnemers leren van de erfbetreders. Toch geven de deelnemers aan dat de kennisbehoefte niet altijd door de erfbetreders ingevuld kan worden.

Er is binnen het thema bodem binnen DAW een bestaand netwerk waarbij erfbetreders van elkaar kunnen leren: de Regionale Bodemteams. Bodemadviseurs komen meerdere keren per jaar bij elkaar om kennis uit te wisselen. Dit zien wij als zeer nuttig. De adviseurs kunnen gedurende het jaar tegen vragen aanlopen waar ze zelf het antwoord niet op weten. Door de kennis van andere adviseurs te benutten kan er een passend advies voor de deelnemer gemaakt worden. Het is gewenst dat deze netwerk- en kennisdagen ook binnen andere thema's dan bodem plaatsvinden. Onderwerpen die besproken kunnen worden op dit soort netwerkdagen zijn; redenen waarom deelnemers meedoen (speelt het project daarop in of niet), opvallende meetwaarden binnen het project, maar ook verschillen tussen metingen van verschillende projecten. Niet alleen de adviseurs hebben hier profijt van, ook de deelnemers van het project zullen hiervan profiteren.

Deze werkvorm is volgens ons ook van meerwaarde om samen met verschillende projecten kennis uit te wisselen. Duurzaam Schoon Grondwater en BodemUp 2.0 zijn bijvoorbeeld erg vergelijkbare projecten, maar pakken sommige zaken anders aan. Deze projecten zouden daarom ook van elkaar kunnen leren. Ook kennisprojecten met andere inhoudelijke expertises, zoals Boeren meten Water en Boeren met Toekomst, kunnen hier profijt van hebben, doordat de leerpunten op het gebied van proces met elkaar gedeeld kunnen worden.

In dit rapport gaan we uitgebreid in op de theorie van small wins en de triple loops of learning (zie ook 2.2.4). Wij denken dat deze theorie ook voor de projectadviseurs van meerwaarde kan zijn. Wanneer zij bij agrariërs langskomen en de agrariër een bepaalde maatregel in gedachte heeft, kan de adviseur samen met de agrariër reflecteren of de maatregel past bij het doel wat de agrariër wil bereiken. Wil de agrariër optimaliseren, betere dingen doen of heeft hij een nieuw bedrijfsdoel? Past de bedachte maatregel daar goed bij? Of zijn er andere maatregelen die daar beter bij passen? Adviezen zouden daarmee beter afgestemd kunnen worden op de doelen van de agrariër, maar ook van het DAW. Het geeft namelijk inzicht in de beweegredenen van de agrariërs, waar-

door projecten daar beter op afgestemd kunnen worden.

Naast dat DAW-projecten van elkaar kunnen leren, is het ook goed om te bekijken welke andere projecten er lopen in de regio. Tegelijk met het project BodemUp 2.0 loopt het project Brabant Bemest Beter, waarbij het kan dat dezelfde adviseur bij de agrariërs langskomt als bij BodemUp 2.0. Ook de onderwerpen zijn vergelijkbaar, waarbij BodemUp 2.0 iets breder naar de bodem kijkt in vergelijking met Brabant Bemest Beter. Dit is een goed voorbeeld van twee losstaande projecten die in samenwerking wellicht meer voor de agrariërs kunnen betekenen dan ieder apart.

Bovenstaande aanbevelingen zijn “horizontaal”: erfbetreders leren van erfbetreders, projecten leren van projecten. Er kan ook een stap in de “verticale” richting gezet worden, waarbij erfbetreders ingezet worden om onbenutte kansen en onmogelijkheden van het beleid te toetsen en terug te koppelen aan themaspecialisten van bijvoorbeeld LTO of LNV. Hier ligt een rol voor de projectleiding en de kennismatchers van het DAW om deze koppeling mogelijk te maken.

Discussiepunten in de aanpak

5

In de voorgaande secties is er vooral ingegaan op de inhoudelijke bevindingen. Echter, de aanpak van deze brede monitoring zoals die nu voorligt is nog in ontwikkeling. De integratie met small wins is nieuw. Er zijn keuzes gemaakt in het proces die de uitkomsten beïnvloeden. Het interviewproces is besproken met alle interviewers (auteurs). Hierbij kwam een aantal aandachtspunten naar voren.

Een belangrijk aandachtspunt is de timing van de interviews. Met name de kennisprojecten zijn langlopende processen waarbij dit monitoringsmoment een peilstok zet in een lopend proces. Niet alle uitkomsten zijn dan uitgekristalliseerd. Bijvoorbeeld in het Project “Aarland-erveen: boeren met toekomst” bleek tijdens de bespreking met de projectleider dat er vlak na de interviews een aantal tastbare aanpassingen aan het watersysteem is gedaan, en dat er is geëxperimenteerd met bepaalde typen adaptieve drainagesystemen. Wanneer de interviews een half jaar later hadden plaatsgevonden waren er waarschijnlijk andere ervaringen en uitkomsten gedeeld. Het verdient aanbeveling om niet te vroeg en ook niet te laat te monitoren. Het zoeken naar het juiste moment is een kwestie van de juiste balans tussen het laten ontwikkelen van uitkomsten en veranderingen kunnen liëren aan projectdeelname. Voor projecten met een doorlooptijd van minder dan twee jaar is ongeveer drie maanden na afloop een goed moment. Voor langer lopende projecten kan een strategisch moment gedurende het project, bijvoorbeeld halverwege, ook geschikt zijn.

De interviews zijn uitgevoerd door drie personen. Het is evident dat de interviewer invloed heeft op de uitkomsten. Hier is op geanticipeerd door een gezamenlijke training vooraf en kruisbestuiving door een aantal interviews samen te doen. Interne consistentie blijft een aandachtspunt, zowel in het interview zelf als ook in de verslaglegging. Tijdens de interviews is meegeschreven, wat door de interviewers als prettig werd ervaren voor het uitwerken van de interviews. Het kan zijn dat wanneer er niet zou zijn meegeschreven, er beter zou worden geluisterd en/of anders zou worden doorgevraagd. In deze semigestructureerde opzet werd het als passend gevonden om mee te typen en ook het interview op te

nemen, zodat het al deels uitgeschreven antwoord later makkelijk kon worden teruggeluisterd en aangevuld. Er waren maar enkele deelnemers die aangaven liever geen audio-opname te willen. Anders dan in de pilotfase werd bij elk interview het hele protocol doorlopen, wat de analyse heeft vergemakkelijkt en verbeterd. Ook was er meer consistentie in de duur van interviews, waarbij er minder uitschieters in interviewlengte naar onder en naar boven waren.

In de meeste gevallen is het interview 1 op 1 gehouden. In al deze gevallen was de geïnterviewde een man. In een aantal gevallen zaten meerdere generaties aan tafel. Bij maar enkele interviews was ook de partner van de deelnemer (gedeeltelijk) aanwezig. Er was een aantal vragen waar de geïnterviewde even over moest nadenken, bijvoorbeeld over het reflecteren op genomen stappen. Bij deze vragen kan het voor de geïnterviewde relevant zijn om even af te stemmen met personen die zijn betrokken bij de bedrijfsvoering. Hier dient de interviewer rekening mee te houden. Dit kan door voorafgaand aan het interview aan te geven dat er naar de genomen stappen gevraagd zal worden zodat men daar al over na kan denken, of door tijdens het interview tijd in te ruimen voor overleg tussen de betrokken personen.

Het is af te raden om de monitoring van proces en uitkomsten te laten doen door de betrokken projectleider of adviseur. Genoeg afstand tot het project is gewenst, mede ook omdat de projectleider of adviseur zelf een succesfactor of juist verbeterpunt kan zijn. Het is te verwachten dat deelnemers dan eerder (sociaal) gewenste antwoorden geven. Een neutrale partij die deze monitoring op zich neemt en expliciet aangeeft op zoek te zijn naar verbeterpunten en persoonlijke ervaringen

leidt waarschijnlijk tot eerlijker antwoorden. Gewenste antwoorden kunnen nog steeds worden gegeven, vooral ook omdat er expliciet is aangegeven dat de uitkomsten mogelijk worden gebruikt om toekomstige projecten te verbeteren. Mogelijk geven deelnemers bijvoorbeeld aan dat zij worden gehinderd door een financiële barrière, omdat ze denken dat het de kans verhoogt dat er een nieuwe subsidieregeling komt.

Bij enkele projecten bleek het verkrijgen van contactgegevens van deelnemers een uitdaging te zijn. Dit probleem was eerder ook al een vertragende factor tijdens de pilot. Projectleiders handelen verschillend bij het verzoek om deelnemers aan te leveren. Terwijl sommige projectleiders inschatten dat deelnemers niet bereid zouden zijn om geïnterviewd te worden, gaven anderen juist aan dat het vinden van voldoende deelnemers geen probleem zou zijn. Het monitoringsproces ondervond hierdoor aanzienlijke vertragingen. Naast vertraging is het aanleveren van deelnemers door de projectleider een mogelijke bias. In de meeste gevallen benaderde de projectleider eerst de deelnemers zelf en verstrekte vervolgens de contactgegevens (e-mail of telefoon). Er zijn ook projectleiders die een lijst van deelnemers hebben doorgestuurd waaruit wij een random selectie konden maken. Dit laatste is vanuit een monitoringsperspectief het meest wenselijk. Wanneer projectleiders zelf deelnemers selecteren of deelnemers vragen zich vrijwillig te melden, kan dit ertoe leiden dat enthousiaste en/of actieve deelnemers oververtegenwoordigd zijn. Wanneer wij zelf deelnemers benaderen is onze ervaring tot nu toe dat de meesten bereid zijn om geïnterviewd te worden.

Het is belangrijk voor het DAW om een eenduidig protocol te ontwikkelen voor het delen van contactgegevens voor monitoringdoeleinden in lijn met de AVG (Algemene Verordening Gegevensbescherming), maar ook met zo min mogelijk afwijkingen in de steekproef.

5.1 Small wins

Het is gelukt om alle deelnemers te laten reflecteren op de genomen stappen, waarbij er is uitgevraagd naar dingen waar deelnemers mee zijn gestopt en gestart. Dingen zijn hier niet alleen maatregelen, maar bijvoorbeeld ook het doen van EC-metingen. Eventueel na een het een tweede of derde keer uit te hebben gelegd, gaf geen van de geïnterviewden gaf aan de vraag niet te begrijpen, of de intentie van waaruit stappen worden genomen niet te kunnen categoriseren. Wel werd de orde van verandering een aantal keer aangepast na het initiële antwoord en gaven deelnemers aan dat dit een nieuwe manier was om genomen stappen te bezien. In alle gevallen was deze aanpassing naar een hogere orde van verandering. Ook werd in een aantal gevallen een hogere orde als “beter” gekenmerkt, terwijl dit nadrukkelijk niet zo werd geïntroduceerd. Eén van de deelnemers gaf aan dat hij *“nog maar in de 1e orde zat maar dat als iedereen dat deed, de milieu- en natuurdoelen zouden worden gehaald”*.

Er werd aan deelnemers gevraagd of ze hun doelen of huidige ideale situatie al hadden bereikt en of ze concrete plannen hebben om stappen te gaan zetten in de nabije toekomst. Er is niet gevraagd of ze de stappen in de toekomst met dezelfde of een andere intentie doen. Het zou erg interessant zijn om met een aantal deelnemers dieper in de te gaan en te reflecteren op stappen over een langere tijdhorizon, bijvoorbeeld vanaf het moment dat de betreffende agrariër begon met zijn bedrijfsvoering tot aan over tien jaar. Welke stappen en bijbehorende orde van verandering zijn er over de tijd gezet en welke orde van verandering verwacht hij/zij nog?

De intentie waarmee een deelnemer stappen zet blijkt divers en persoonlijk. Deelnemers binnen een project die dezelfde stap zetten vanuit een andere intentie categoriseren deze stap dan ook in een andere orde van verandering. De genomen stappen worden gecategoriseerd in de context van het eigen bedrijf, waarbij opvolging (toekomstperspectief) en de al eerder genomen stappen meewegen. Het is evident dat wanneer een buitenstaander de stappen/maatregelen zou categoriseren, dit niet altijd overeenkomt. Het zou interessant kunnen zijn om een vergelijk te maken, bijvoorbeeld door DAW-maatregelen (BOOT-lijst) te laten categoriseren en dat te vergelijken met de verkregen antwoorden.

Conclusies en aanbevelingen

6

Er zijn 76 interviews uitgevoerd in acht verschillende DAW-projecten. Samen met de pilot in 2021-2022, waarin 38 interviews zijn uitgevoerd, zijn dit 114 interviews. De uitkomsten van de pilotinterviews zijn niet direct meegenomen in de analyse van dit rapport, maar zijn wel gebruikt ter vergelijking. Vier van de projecten uit de brede monitoring vallen in categorie kennisdeling en bewustwording en vier in de categorie investeringsregeling. De door het DAW Supportteam aangeleverde projecten zijn geselecteerd om samen het scala van DAW-projecten te vertegenwoordigen, waarbij is gekeken naar projectdoel, thema, deelnemersaantallen en ruimtelijke spreiding. Deze aanpak levert geen statistisch representatief beeld op. Wel geeft het een kwalitatief en kwantitatief robuust beeld van 1) de motivaties en ervaringen van deelnemers aan DAW-projecten, 2) uitkomsten in verschillende domeinen die geïnterviewden zelf liëren aan deelname aan een project en 3) hun reflectie op de genomen stappen.

6.1 Motivaties tot deelname en proceservaringen

Deelnemers waarderen DAW-projecten: 75 van 76 deelnemers geven aan weer mee te doen, 95% (72 deelnemers) zou het aanbevelen aan anderen, zie Figuur 7. Dit komt overeen met de resultaten van de pilot. Toen gaf iedere geïnterviewde aan het project waaraan hij/zij deelnam of deelneemt 1) aan zou bevelen aan anderen, 2) mee zou willen doen aan een vervolg en 3) wetende wat hij/zij nu weet zich opnieuw op zou geven (Nikkels & Omtzigt, 2022). Ook kritische deelnemers zouden, als zij vooraf hadden geweten hoe het project zou verlopen, weer meedoen. Dit duidt erop dat zij, ondanks de dingen die in hun ogen misgaan, er genoeg uithalen om de tijd/inzet die ze kwijt zijn te compenseren. Of zoals één van de deelnemers het verwoordde: *“... heel veel mensen zijn bang dat er over ons beslist wordt. Om er een klein beetje invloed op te houden, wil je toch aan tafel zitten.”*

4 deelnemers (5%) zeggen niet deel te willen nemen aan een vervolg. Hier zit wel een klein verschil tussen deelnemers aan kennisprojecten en investeringsprojecten. Bij de laatste categorie is de investering die de deelnemer

zelf moet doen niet alleen in de vorm van tijd maar ook in geld. Bij kennisprojecten is deelname gratis. Welk percentage deelnemers weer mee zou doen wanneer er een kleine financiële bijdrage zou worden gevraagd voor het kennisproject, kan aan de hand van deze monitoring niet worden bepaald. In een vervolg zou een zogenaamde *willingness to pay* vraag kunnen worden opgenomen om te bepalen welk percentage van de deelnemers het achteraf zo waardevol vond dat ze, wetende wat ze nu weten, er iets voor zouden hebben willen betalen. In het gesprek met projectleiders van kennisprojecten is de afweging besproken dat je zo breed en laagdrempelig mogelijk deelnemers kunt benaderen (veelal huidige aanpak van meeste kennisdelingsprojecten) maar ook juist kunt focussen op agrariërs die al intrinsiek gemotiveerd zijn, en bereid (met hulp) significante stappen te zetten. Deze laatste groep heeft wellicht andere leervragen, heeft al eerdere stappen gezet is op zoek naar specifiekere kennis die aansluit bij de intenties en plannen.

Over het algemeen bleek leren of kennis opdoen (bijvoorbeeld door het doen van metingen) een belangrijke motivatie om deel te nemen aan kennisdelingsprojecten. Voor deelnemers aan investeringsregelingen leek de belangrijkste motivatie dat de regeling vooral reden is om het nu te doen; om al bestaande ideeën en plannen concreet te maken en tot handelen over te gaan. Veel deelnemers van kennisdelingsprojecten benadrukten vooral het belang van meten en leren om een beter

begrip te krijgen van de werkelijke situatie. Bijvoorbeeld bij Duurzaam Schoon Grondwater Limburg gaven deelnemers aan ook mee te doen om aan te tonen dat “het systeem” niet klopt; dat in het kader van het 7e Nederlands actieprogramma betreffende de nitraatrichtlijnen (7e NAP) lössgronden niet te vergelijken zijn met zandgronden en dat de huidige meetmethoden niet deugen. Willen meten kan dus vanuit een motivatie om te leren en beter te willen begrijpen om bedrijfsverbeteringen door te voeren, maar ook vanuit een motivatie om aan te tonen dat dat de werkelijke, lokale situatie in de invloedssfeer van het bedrijf anders is dan het landelijk of regionale beeld.

De meeste deelnemers zijn positief en constructief kritisch op het projectproces. Zij noemen dingen die goed gaan en de meeste hebben ook specifieke verbeterpunten (zie bijlagen voor details op projectniveau). Waar bij kennisprojecten het succes gedeeltelijk afhangt van de adviseur (advies op het boerenbedrijf), hangt dit bij de investeringsprojecten voornamelijk af van de projectleider (organisatie van project). In hoeverre de projectleider en of adviseur kan aansluiten bij de (leer)vragen van deelnemers is bepalend voor hoe deelname wordt ervaren en uitkomsten.

68% geeft aan ook deel te nemen aan andere projecten, al dan niet onder de vlag van het DAW. Er is niet ingegaan op welke projecten dat zijn. Uit deze data blijkt dat agrariërs de weg vinden naar projecten die ze helpen bij het verbeteren van het bedrijf en het nut ervan inzien. Het toont de bereidheid om bij te dragen aan een toekomstbestendiger (agrarisch) bodem- en watersysteem.

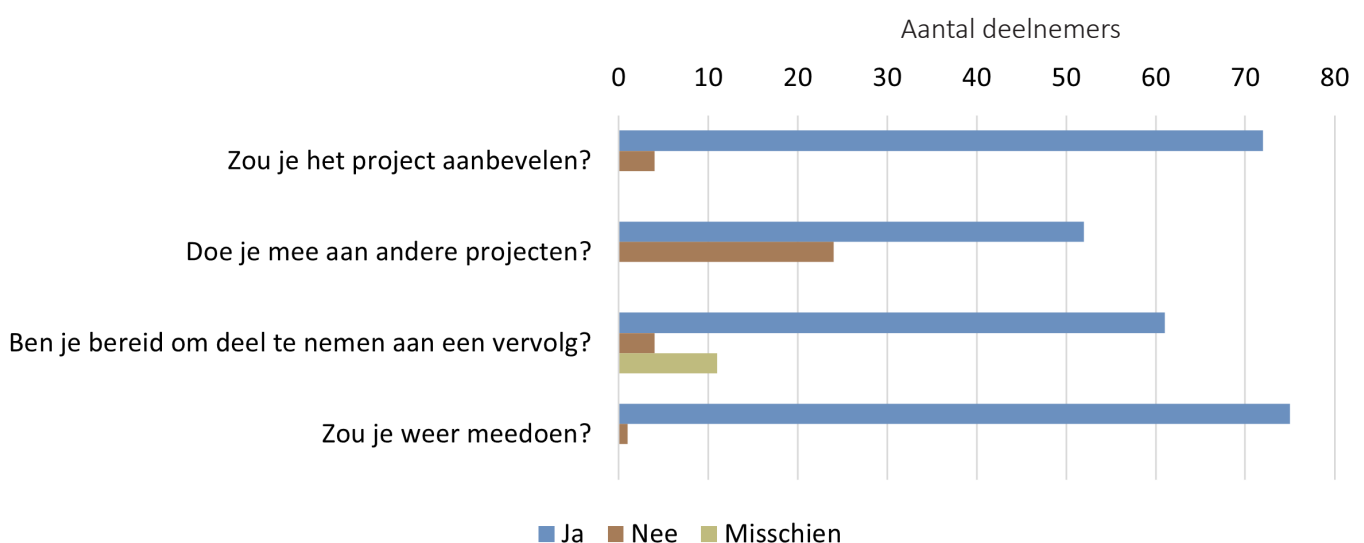
6.2 Uitkomsten

DAW projecten hebben impact: Alle 76 deelnemers hebben uitkomsten in één of meerdere domeinen. Dit komt overeen met de bevindingen van de pilot in 2021-2022. De domeinen zijn 1) aanpassingen in het netwerk, (nieuwe mensen leren kennen of makkelijker samenwerken), 2) veranderde perspectieven (dingen geleerd, anders over een bepaald onderwerp (bijvoorbeeld de bodem) gaan nadenken) en 3) tastbare uitkomsten.

Van de geïnterviewden geeft 84% aan iets geleerd te hebben, zie Figuur 8. Dit kan zijn dat er nieuwe kennis wordt opgedaan over iets waar de deelnemer nog niet bekend mee was (63%), maar het kan ook zijn de kennis is vergroot op een voor hem/haar al bekend onderwerp. In het laatste geval ging het dan vaak over hoe iets precies in zijn werk gaat en wat daarbij komt kijken, bijvoorbeeld niet-kerend ploegen of meerjarig beheer van kruidenrijk grasland.

Deelname aan DAW-projecten heeft relatief weinig impact op persoonlijke netwerken. Iets meer dan tweederde (68%) geeft aan nieuwe mensen te hebben leren kennen. Echter, veelal blijkt dit de adviseur of projectleider te zijn en in een aantal gevallen ging het om medewerkers van het waterschap. Het kwam niet vaak voor dat burens elkaar leerden kennen door het DAW. Onderstaande grafiek suggereert dat iedereen die nieuwe mensen heeft leren kennen, ook makkelijker kan samenwerken, maar dit is in werkelijkheid niet zo. Ook deelnemers die geen nieuwe mensen hebben leren kennen geven aan dat ze makkelijker kunnen samenwerken, en deelnemers

MOTIVATIES EN BARRIÈRES

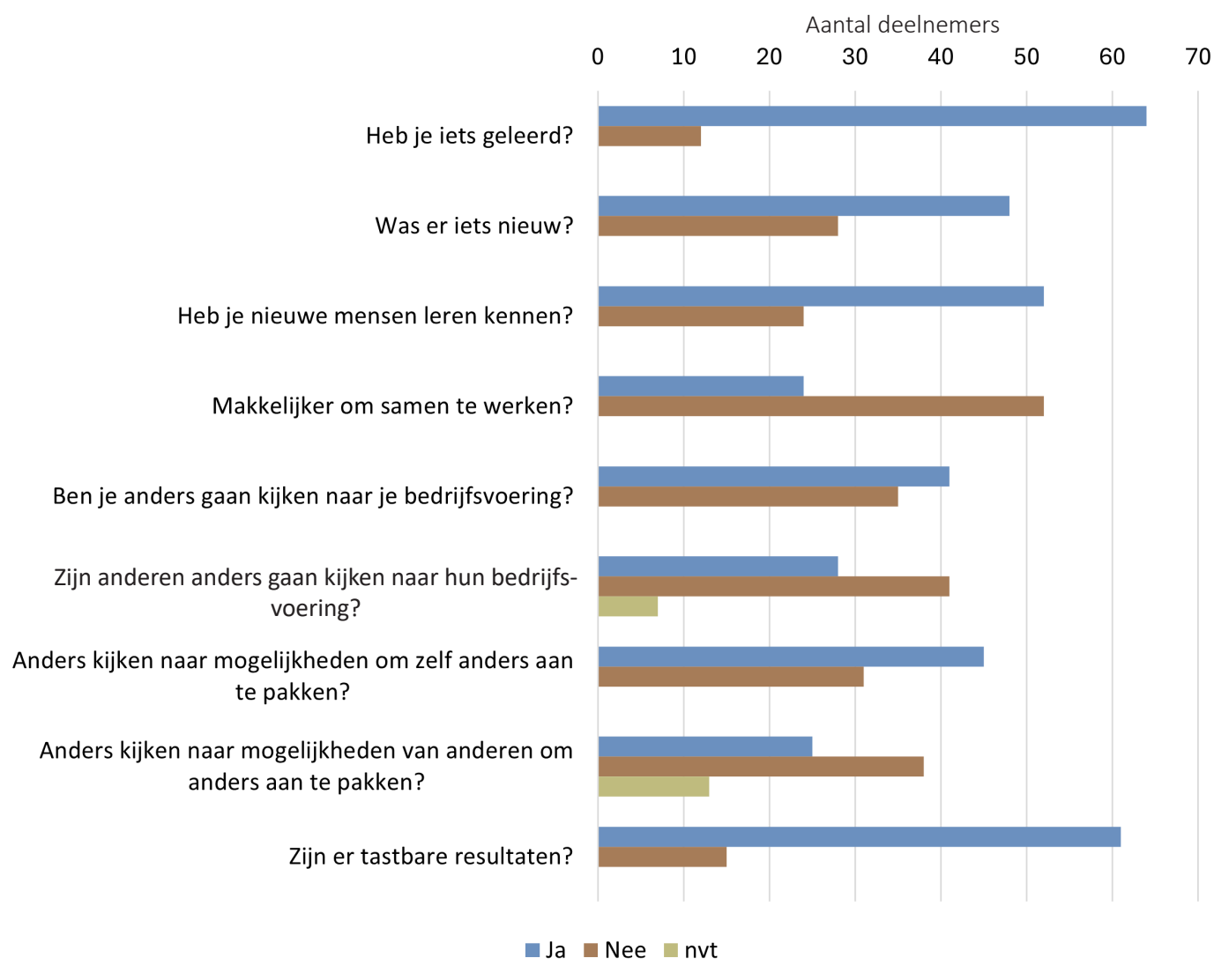

Figuur 7. Persoonlijke motivaties als indicatoren voor projectwaardering

die wel nieuwe mensen hebben leren kennen geven aan dat dit niet van invloed is op de samenwerking. Slechts 32% geeft aan dat ze door deelname makkelijker samen kunnen werken met collega-agrariërs, projectleiders of overheden in de toekomst. Veelal wordt aangegeven dat de contacten in de buurt er al waren en dat het project daar geen verandering in heeft gebracht. Voor deelnemers die wel een positief effect ervaren op (mogelijke) samenwerking in de toekomst, is dit door het verlagen van drempels en elkaar beter leren kennen. Samenwerking tussen grondeigenaren onderling en ook tussen grondeigenaren en waterschappen zien wij als zeer belangrijk voor het behalen van bodem- en waterkwaliteitsdoelen en DAW-projecten zouden dus kunnen zoeken naar mogelijkheden om deze samenwerking te stimuleren. Een mooi voorbeeld uit de pilotfase was een project waarbij waterschappers en boeren samen nitraatmetingen deden en zo samen leerden, ook over de mogelijke oorzaken van de grilligheid in gemeten waarden.

Meer dan de helft, (54%), is zelf anders gaan kijken naar de bedrijfsvoering. Voorbeelden die worden genoemd gaan vaak over inzichten in uitdagingen en de relevante kennis die is opgedaan om hierop in te kunnen spelen. Een deelnemer gaf bijvoorbeeld aan: *“Je bent wel gaan verdiepen, bijvoorbeeld in stikstof leverend vermogen van de bodem en je wordt zo wel bewuster”*. Een lager percentage (37%), denkt dat andere deelnemers ook anders naar hun bedrijfsvoering zijn gaan kijken. Het kan zijn deelnemers het project als relevant ervaren wanneer zij zelf niks leren maar het idee hebben dat anderen wel nieuwe inzichten opdoen en anders gaan kijken naar hun bedrijfsvoering. Vaak werd genoemd dat zij dit niet voor anderen konden/wilden zeggen en daarom nee of niet van toepassing antwoordden. 59% zegt ook nieuwe mogelijkheden te zijn gaan zien om het anders aan te pakken. Deelnemers hebben handvatten gekregen om ook daadwerkelijk anders te handelen en/of investeringen te doen. Hiermee is hun handelingsperspectief

BREDE UITKOMSTEN

Figuur 8. Brede uitkomsten in perspectief, netwerk en tastbare resultaten

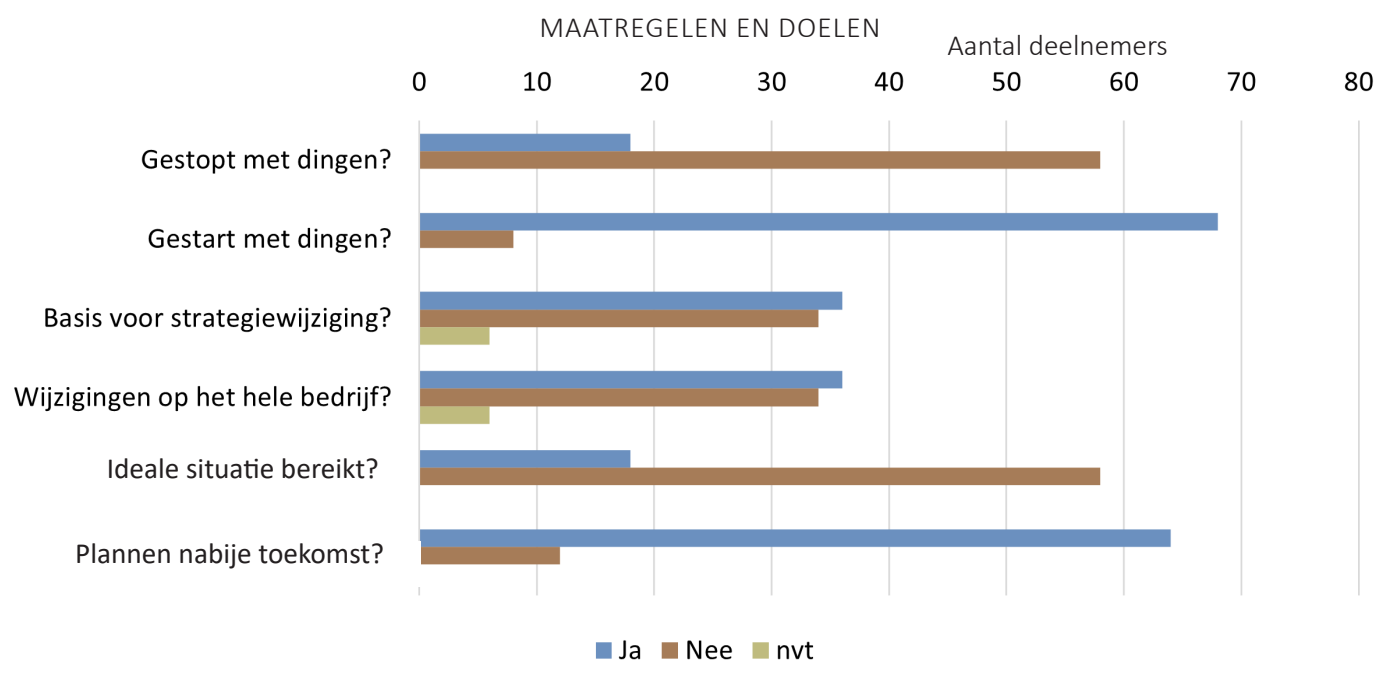
vergroot. Deze deelnemers zien nieuwe kansen en mogelijkheden die passen binnen het huidige bedrijfsdoel (eerste en tweede orde), maar er zijn ook deelnemers die hun bedrijfsvoering in zo'n hoedanigheid aanpassen dat zij dit zelf liëren aan een derde orde verandering. Het kan natuurlijk zijn dat je wel anders bent gaan kijken naar je bedrijfsvoering maar nog geen handvatten hebt om dingen anders te doen en het kan ook zijn dat je handelingsperspectief wel is vergroot zonder dat je anders bent gaan kijken naar je bedrijfsvoering. 33% geeft aan ook nieuwe kansen en mogelijkheden te zien voor anderen, maar het feit dat 50% dit niet ziet en dat dit voor 17% niet van toepassing is, lijkt erop te duiden dat mogelijkheden voor anderen voor veel deelnemers niet op de voorgrond staat of zich niet gemachtigd voelen hier iets over te zeggen.

Op het moment van interviewen ziet 80% zelf tastbare resultaten. Voor een aantal kwam het interview-moment te vroeg om dit te kunnen beoordelen, maar deze verwachtten wel tastbare uitkomsten in de toekomst. Op dit onderwerp leek ook een verschil te zitten tussen kennisprojecten en investeringsprojecten, waarbij de kennis uit kennisprojecten door een aantal deelnemers niet als tastbaar resultaat werd gezien. Bij investeringsprojecten werden nieuwe inzichten door een aantal deelnemers wel als tastbaar resultaat gezien. Het lijkt logisch dat investeringsprojecten vaker/eerder leiden tot iets tastbaars, namelijk de investering. Echter, vanuit

het DAW-perspectief zou je kunnen zeggen dat kennis of investeringen middelen zijn om schoner/duurzamer te kunnen werken. Het tastbare resultaat is dan schoner water en/of een gezondere bodem. Dit leidt ertoe dat de kennis an sich niet als tastbaar resultaat gezien wordt door agrariërs, omdat de kennis nog niet tot schoner water en/of een schonere bodem heeft geleid⁴.

Van de geïnterviewden is 89% gestart met nieuwe dingen door deelname aan één van de onderzochte DAW-projecten. Zie Figuur 9. Een kwart van de deelnemers zegt ook met iets te zijn gestopt. In veel gevallen hangt dit samen met hetgeen waarmee ze gestart zijn. Een voorbeeld hiervan is het aanschaffen en gaan gebruiken van een ecoploeg, waarbij men aangeeft hierdoor ook gestopt te zijn met gangbaar ploegen. Een kwart geeft ook aan, voor nu, de ideale situatie te hebben bereikt. 76% is daar nog niet. Bij uitvoeringsprojecten geven meer deelnemers aan dat ze de ideale situatie hebben bereikt ten opzichte van kennisprojecten. Wij veronderstellen dat dit komt doordat de vraag is geïnterpreteerd als de ideale situatie die met het project bereikt kan worden. Bij een uitvoeringsproject is de subsidie aangevraagd en kan er daarna

⁴ De maatregelen die vanuit het DAW worden gefinancierd hebben wel bewezen positief effect te hebben op de bodem- en/of watersituatie, zie <https://agrarisch-waterbeheer.nl/document/boot-lijst-maatregelen-agrarisch-waterbeheer>.

Figuur 9. Genomen maatregelen en doelbereik

niets meer met het project gedaan worden. Wellicht dat deelnemers deze vragen hebben geïnterpreteerd in de context van het project. Vooral Landbouwportaal Rijnland is een uitschieter, waarbij alle geïnterviewde deelnemers aangaven de ideale situatie te hebben bereikt. ZON Achterhoek is een investeringsproject waarbij alle deelnemers juist aangeven dat er nog werk is te doen. Kennisprojecten zijn vaak langlopend en gericht op meten, waardoor de vraag over de ideale situatie meer over het bedrijf gaat dan over het project.

Van de bevroegde deelnemers geeft 84% aan concrete plannen te hebben voor het bedrijf in de nabije toekomst. Dit kunnen andere maatregelen zijn, maar ook het aanpassen van de bedrijfsvoering. Dit wijst erop dat het overgrote deel van de deelnemers in beweging is, stappen aan het zetten is en small wins maakt. Er worden vaak concrete stappen aangegeven met als doel het verder optimaliseren van de bodem- en waterhuishouding. Wat deze plannen zijn, verschilt per deelnemer en gaat van het aanschaffen van een ecoploeg en mono-vergisten tot het dempen van sloten. Wanneer er geen concrete plannen zijn, wordt er meestal aangegeven dat dit de situatie is op dit moment, maar dat dit in de toekomst weer kan veranderen: *“Nu geen concrete plannen, maar ik houd mijn ogen wel open voor wat er voorbijkomt”*.

Op de vraag of de (voorgenomen) wijzigingen in bedrijfsvoering worden gezien als test of als strategiewijziging, geeft 45% aan dat het voor hen (nu nog) gaat om een test. Daarnaast geeft ook 45% aan dat de genomen stappen wijzigingen op een gedeelte van het bedrijf inhouden. Hierbij moet opgemerkt worden dat het vanuit de grafiek lijkt alsof iedereen die een test uitvoert op zijn bedrijf, dat op een gedeelte van het bedrijf doet. Dit is niet het geval. Het kan zijn dat deelnemers een test uitvoeren op het gehele bedrijf, maar ook dat deelnemers een strategiewijziging doorvoeren op een gedeelte van het bedrijf.

6.3 Reflectie op genomen stappen

We hebben expliciet gevraagd aan deelnemers om zelf te reflecteren op hun eigen stappen (zie sectie 2.2 voor de aanpak en bijlage I voor interview guide). Door deelnemers zelf hun stappen te laten beoordelen, komt de nadruk meer te liggen op hun persoonlijke intentie. Het ging er ons om met welke intentie of langetermijndoel keuzes worden gemaakt en stappen gezet. Daarbij maken we onderscheid tussen 1) optimaliseren van huidige praktijk (dingen beter doen), 2) andere (betere)

dingen binnen bestaande doelen en 3) herdefiniëring van bedrijfsdoel, waarbij een grotere bijdrage wordt geleverd om milieu- en natuurdoelen te halen. In dit rapport richten we ons dus op de kleine stappen die deelnemers binnen een DAW-project zetten.

Het merendeel van de deelnemers is bezig om de huidige bedrijfsvoering verder te optimaliseren, zie Figuur 10. Hiervan zegt 30% de dingen die ze al deden te verbeteren. 37% is andere, betere dingen aan het doen. 22% van de geïnterviewde deelnemers zegt dat genomen stappen door deelname aan een DAW-project bijdragen aan een andere, duurzamere bedrijfsvoering. 11% geeft aan (nog) geen stappen te hebben gezet binnen het project. (Nog) geen stappen hebben gezet betekent niet dat deze deelnemer door het DAW niet anders is gaan nadenken over zijn/haar bedrijfsvoering. Het kan ook zijn dat deze wens om te veranderen, of verandering in langetermijndoel er al was en dat er door DAW- en andere projecten stappen worden gezet die daarbij passen. In dat geval kan het zijn dat de stappen door de deelnemer niet worden gelieerd aan het DAW-project waar ze aan hebben deelgenomen, maar aan andere projecten.

De intentie van deelnemers om bepaalde stappen te zetten is iets wat niet door een ander kan worden beoordeeld. Het kwam voor dat in hetzelfde project, dezelfde maatregel of handeling als drie verschillende ordes werd gezien door drie verschillende deelnemers. Bijvoorbeeld bij “Boeren meten water Noord-Nederland” deden deelnemers metingen om het zoutgehalte in grond- en oppervlakte in beeld te krijgen. Een aantal deelnemers deed dit vanuit de intentie om hun huidige bedrijfsvoering te optimaliseren door wat ze al doen beter te doen (eerste orde), of andere dingen te (gaan) doen (tweede orde). Een deelnemer deed dit vanuit de intentie dat hij/zij het bedrijfsdoel moet of wil aanpassen.

Het valt op dat de intentie waarmee deelnemers stappen zetten binnen DAW-projecten onderling verschilt. Alle projecten hebben deelnemers die zichzelf in verschillende ordes plaatsen. In bijna alle projecten zien we deelnemers in zowel de eerste, alsook de tweede en derde orde. In Boeren met Toekomst – Aarlanderveen zet niemand stappen met de intentie om dingen die ze al doen beter te doen: het gaat om andere (betere) dingen doen en herijken van doelen. Dit past volgens de projectleider ook bij het project, waarbij het gaat over het toekomstbestendiger maken van de polder en wat daarbij komt kijken. Verder lijken er meer deelnemers in de tweede en derde orde stappen te zetten bij de investeringsprojecten versus deelnemers in kennisprojecten. Dit lijkt contra-intuïtief. Een verklaring kan zijn dat om deel te nemen aan een investeringsproject, men al kennis heeft opgedaan en mogelijkheden ziet. In kennisprojecten zit

verhoudingsgewijs mogelijk een groter cohort dat (nu nog) kennis op wil doen voordat er meer ingrijpende stappen worden gezet. Daarnaast geven projectleiders als mogelijke verklaring dat kennisprojecten zich relatief meer richten op aantallen deelnemers en dat investeringsprojecten vol kunnen raken, waardoor er wellicht meer “koplopers” deelnemen.

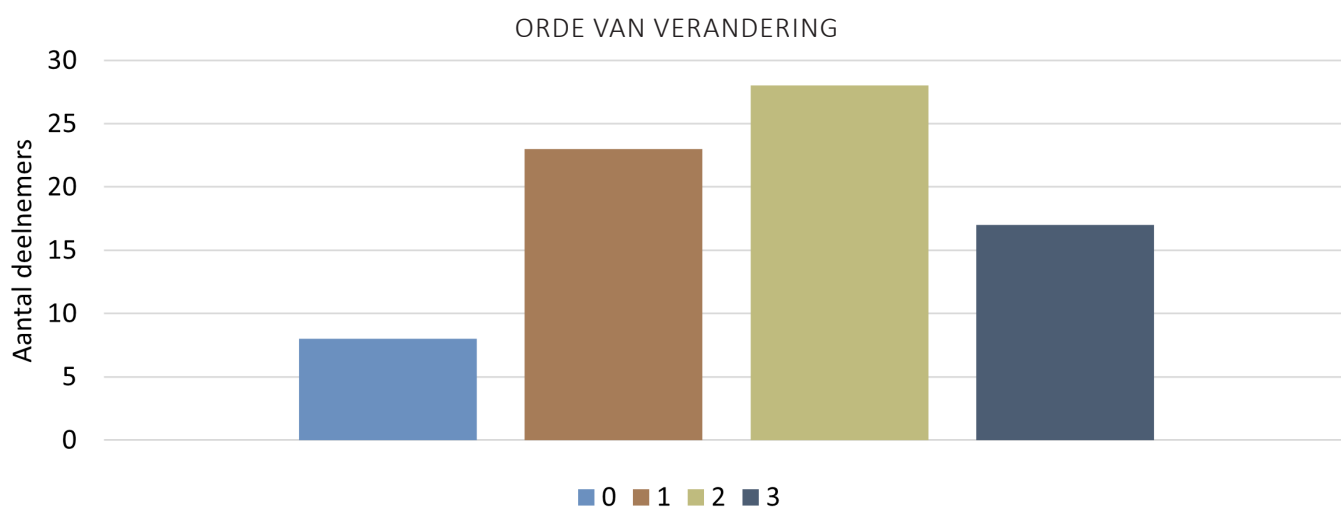
Een ander onderling verschil tussen projecten wat uitvoerig is besproken met de betrokken projectleiders, is dat deelnemers aan ZON in Gelderland zich meer lijken te richten op de tweede en derde orde (8) ten opzichte van deelnemers aan ZON in Overijssel (5). Mogelijk is dit te verklaren doordat er in Gelderland een persoonlijk gesprek en een bedrijfsspecifiek advies onderdeel was van het project, terwijl dit in Overijssel niet het geval was. In deze persoonlijke gesprekken kwam het voor dat deelnemers uiteindelijk kozen voor andere maatregelen dan dat ze van plan waren bij de aanvraag. Dit lijkt erop te duiden dat persoonlijk advies de deelnemers kan helpen om in een andere orde van verandering maatregelen te nemen.

Veel geïnterviewden geven aan dat er op de lange termijn nog zo veel onzeker is en dat zij bij de stappen die zij nu nemen rekening houden met verschillende scenario's en mogelijke beleidsaanpassingen. Wanneer er minder onzekerheden zouden zijn over hoe de agrarische sector en het platteland er over een aantal jaar uit zien zouden zij mogelijk andere stappen nemen. Hierdoor lijken grote veranderingen nu niet mogelijk en worden nu dan maar eerste orde stappen gezet die in elk scenario nuttig lijken. Bij een aantal deelnemers in de derde orde was er een

bepaalde mate van wensdenken waarbij ze de realiteit in het oog hielden “*het liefst zou ik..*”. Dit duidt er mogelijk op dat agrariërs ervaren vast te zitten in het huidige wet- en regelgeving en wel willen maar niet (denken te) kunnen.

Bij aanvang van een DAW-project hebben deelnemers verschillende intenties en doelen. Het is aan te bevelen om deze te bespreken om zo goed mogelijk persoonlijke stappen te kunnen faciliteren en stimuleren. Het kan zijn dat door deelname aan een project de intentie waarmee een deelnemer stappen zet verandert. Het kan ook zijn dat een deelnemer binnen een project zoekt wat passend is, gegeven zijn/haar persoonlijke ontwikkelingstraject. Ook is het aan te bevelen dat projectleiders kennismaken van de verschillende orders van verandering en binnen het project ernaar te streven om alle drie de ordes aan te bieden. Dit kan, met kennis en middelen die passen in de huidige bedrijfsvoering, maar ook door samen te reflecteren over een toekomstbestendige bedrijfsvoering en welke stappen/middelen daarbij passen.

Het doel van het DAW is om effectief en efficiënt bij te dragen aan zowel de Kaderrichtlijn Water (KRW) als het 7e NAP. Voor veel agrariërs is het nu nog niet duidelijk wat ze moeten doen, hoe hun bedrijf eruit zou moeten zien om toekomstbestendig te zijn en te voldoen aan de eisen en normen waar de samenleving om vraagt. Alle deelnemers zijn in beweging en zetten stappen en lijken er rekening mee te houden dit ook te blijven doen, ook omdat het blijvend van hen gevraagd wordt. Silvius et al. (2023) definiëren een specifiek bedrijfsmodel en zien

Figuur 10. Intentie waarmee deelnemers stappen zetten, uitgedrukt in ordes van verandering.

NB. Orde 0 geeft NIET aan dat deelnemers geen stappen hebben gezet, maar slechts dat zij geen stappen aan het project liëren

small wins als stappen in die richting. Het doel van het DAW is om verandering in bedrijfsvoering te realiseren, zonder het bedrijfsmodel te definiëren. Dat maakt het lastiger om te bepalen wanneer het “genoeg” is voor individuele ondernemers. De DAW-projecten zelf zijn niet expliciet gericht op derde orde verandering. Het is op dit moment ook nog niet helder of voor het halen van de Kaderrichtlijn Water (KRW) doelen, of de doelen in het 7e NAP, een herontwerp van de agrarische sector (derde orde) noodzakelijk is. Of en hoe DAW-projecten derde orde verandering moeten nastreven is wat ons betreft een discussie die gevoerd moet worden.

6.4 Slotbeschouwing

Deelnemers aan DAW-projecten zijn in hun persoonlijke transitie op weg naar een ‘volhoudbare landbouw’ en zetten daarin stappen. Kennis opdoen en bewustwording zijn voorwaardelijk om stappen te zetten en investeringsregelingen motiveren/stimuleren om deze stappen te concretiseren. Deelnemers geven aan dat DAW-projecten daaraan bijdragen en hen daarmee helpen in hun persoonlijke transitie. Alle deelnemers liëren uitkomsten aan hun deelname, het overgrote deel zet al stappen door te starten met nieuwe dingen via het project waar zij aan deelnemen/deelnamen. Het overgrote deel heeft ook concrete plannen om volgende stappen te zetten, al dan niet binnen een DAW-project. Het merendeel van DAW-deelnemers zet stappen om de huidige bedrijfsvoering (verder) te optimaliseren, 22% zet stappen die passen bij een nieuw, duurzamer bedrijfsdoel. Of en hoe dit leidt tot meetbare veranderingen in bodem en water en het halen van stikstof- en KRW-doelen, is geen onderdeel van dit onderzoek. Het algemene beeld wat uit bovenstaande resultaten naar voren komt is, dat DAW-projecten leiden tot tastbare en niet-tastbare uitkomsten, en dat de deelnemers DAW-projecten daarvoor waarderen.

- Argyris, C., and D. A. Schön. 1996. *Organisational learning II: Theory, method and practice*, Addison-Wesley.
- Nikkels, M. J., P. Leith, S. Kumar, N. Mendham, and A. Dewulf. 2021. The social learning potential of participatory water valuation workshops: A case study in Tasmania, Australia. *Environmental Policy and Governance*, 31, 474-491.
- Nikkels, M. and V. Omtzigt (2022). Brede monitoring van DAW-projecten: inzicht in uitkomsten, succesfactoren en verbeterpunten. Ede, Aequator Groen+Ruimte: 43. https://agrarischwaterbeheer.nl/system/files/documenten/rapportage_brede_monitoring_van_daw_projecten_def_0.pdf
- Pahl-Wostl, C. 2009. A conceptual framework for analysing adaptive capacity and multi-level learning processes in resource governance regimes. *Global Environmental Change*, 19, 354-365.
- Ridder, D., E. Mostert, H. A. Wolters, and HarmoniCOP Team. 2005. *Learning together to manage together; Improving participation in water management*, Osnabrück, Germany, University of Osnabrück.
- Scholz, G., A. Dewulf, and C. Pahl-Wostl. 2014. An Analytical Framework of Social Learning Facilitated by Participatory Methods. *Systemic Practice and Action Research*, 27, 575-591.
- Silvius, J., A. G. Hoogstra, J. J. L. Candel, E. M. de Olde, I. J. M. de Boer, and C. J. A. M. Termeer. 2023. Determining the transformative potential of circular agriculture initiatives. *Ambio*, 52, 1968-1980.
- Termeer, K., and A. Dewulff. 2017. Mogelijkheden van de 'small wins' aanpak voor de transitie opgaven van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.

8 BIJLAGE I INTERVIEW GUIDE

KENMERKEN	Naam	
	Plaats	
	Datum	
	Geïnterviewd door	
	DAW-project	
	Hoeveel generaties actief in de bedrijfsvoering?	
	Type bedrijf? (vee, akkerbouw, gemengd of overige teelten)	Vee/ Akkerbouw/ Gemengd/ Overig
MOTIVATIE EN BARRIERES	Wat waren je redenen om mee te doen?	open
	Heb je een tip voor meer deelnemers/deelname?	open
	Zou je het project aanbevelen aan anderen? Waarom wel of niet?	J/N
	Zou je bereid zijn om aan een vervolgproject deel te nemen?	J/N
	Doe je aan andere (DAW) projecten mee?	J/N
	Met de kennis die je nu van het project hebt, zou je weer meedoen?	J/N
PROCES	Wat zijn de belangrijkste succesfactoren van het project? En wat nog meer? Meer? (etc.)	open
	Wat zie jij als de belangrijkste verbeterpunten van het project? En wat nog meer? (en meer?)	open
BREDE UITKOMSTEN	Heb je iets geleerd van het project? Wat heb je geleerd? Was er (een onderdeel) helemaal nieuw voor je? Wat en in welk opzicht?	J/N open J/N open
	Heb je in je omgeving nieuwe mensen leren kennen door het project? Bijvoorbeeld: collega's, mensen bij het waterschap. Wie?	J/N open
	Heb je het idee dat samenwerken met anderen binnen het project in de toekomst makkelijker is geworden? In welk opzicht en waarom?	J/N open
	Ben je door deelname aan het project zelf anders naar je eigen bedrijfsvoering gaan kijken? In welk opzicht?	J/N open

	Denk je dat anderen door deelname aan het project anders naar hun eigen bedrijfsvoering zijn gaan kijken? In welk opzicht?	J/N open
	Ben je anders gaan kijken naar de mogelijkheden die je zelf hebt om dingen anders aan te pakken? In welk opzicht? Dingen = project specifiek, tijdens interview invullen	J/N open
	Ben je anders gaan kijken naar de mogelijkheden die anderen hebben om dingen anders aan te pakken? Zo ja, wie en in welk opzicht?	J/N open
	Zijn er tastbare resultaten van je deelname aan het project? Zo ja, welke?	J/N open
ORDE VAN VERANDERING	Ben je met dingen gestopt n.a.v. deelname aan het project? Zo ja, welke? Welke nog meer? (etc.) Zo nee, waarom niet?	J/N open
	Ben je met dingen gestart n.a.v. je deelname aan het project? Zo ja, welke? Welke nog meer? (etc.) Zo nee, waarom niet?	J/N open
	Heb je nu je meest ideale situatie/je doelen bereikt?	J/N
	Zijn de maatregelen voor jou een test, of zie je het als de basis voor een nieuwe strategie voor het bedrijf?	Test/ Strategie
	Voer je de maatregelen op het hele bedrijf uit, of op een gedeelte?	Heel/ Gedeelte
	Ben je nog nieuwe/andere dingen van plan in de nabije toekomst n.a.v. het project? Wat dan? Zo nee, ... (in verre toekomst?)	J/N open
	Uitleg transitie (zie onder): Bij de laatste vraag komt iets meer theorie kijken. Het gaat over veranderprocessen. De vraag gaat uit dat verandering komt vanuit nadenken over je bedrijfsvoering en stappen zetten. Je kunt hierin onderscheidt maken maar dat kan een ander niet voor jou doen omdat het gaat over de waarde, de reden, de achtergrond van waarom jij als individu of jullie als bedrijf deze stappen zet.	Open (nummer: 1, 2 of 3)

	In welke categorie van verandering plaats jij zelf de dingen waar je mee bent begonnen of juist bent gestopt c.q. de stappen die je hebt gezet (of aan het zetten bent)? Waarom?	
OVERIG	Is er nog iets wat je ons mee wil geven wat we nog niet hebben besproken?	open

Uitleg transitie

Zelfde bedrijfsdoel

1. Verbeteren wat je al doet
2. Betere/andere dingen doen

Nieuw bedrijfsdoel

3. Nadenken over wat je het beste vindt / waar streef je naar (en welke bedrijfsvoering past daarbij?)

Voorbeeld kruidenrijk grasland

9 BIJLAGE II PROJECTANALYSES

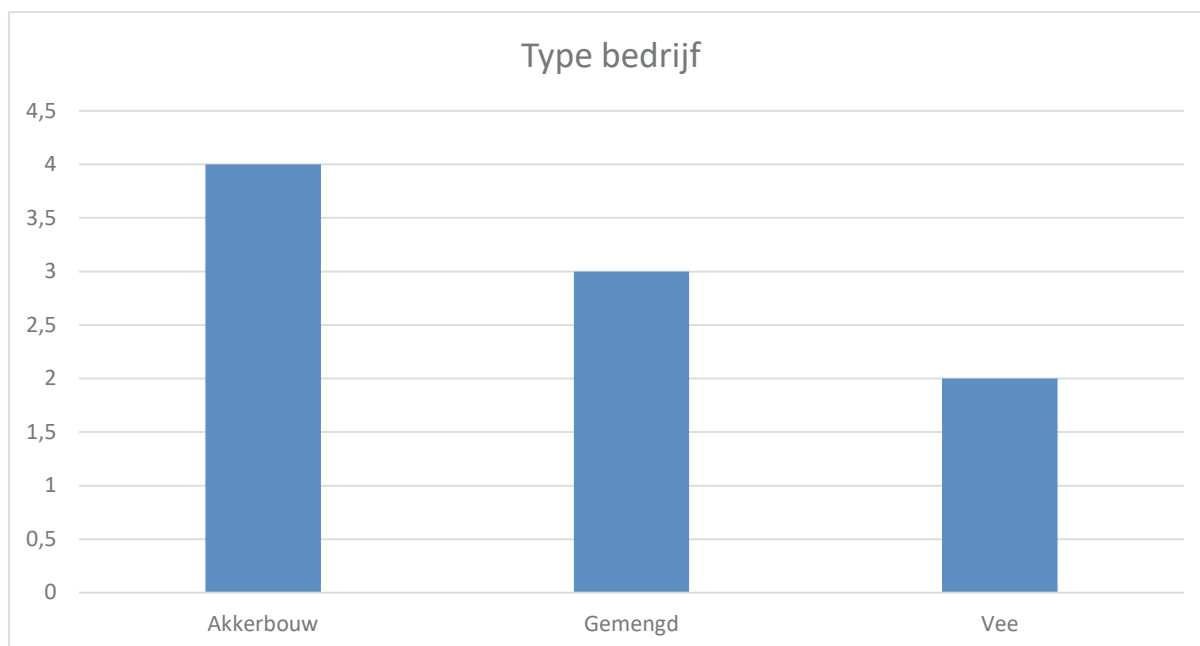
9.1 Uitvoeringsstimulans Noorderzijvest

9.1.1 Over het project

De DAW Uitvoeringsstimulans Noorderzijvest is een subsidieregeling voor het stimuleren van maatregelen om de bodem- en waterkwaliteit in het beheergebied van Waterschap Noorderzijvest te verbeteren. Dit omdat het investeren in maatregelen ter verbetering van de bodem- en waterkwaliteit kostbaar is en vaak niet direct winstgevend. Net als bij de andere uitvoeringsstimulans regelingen kan er gekozen worden uit een lijst met maatregelen gebaseerd op de BOOT-lijst. Daarnaast is er ook de mogelijkheid om als ondernemer zelf een maatregel aan te dragen als deze nog niet op de subsidiabele lijst staat. Voor 40% van het investeringsbedrag kan subsidie aangevraagd worden, met een maximum van 10.000 euro subsidiebedrag per bedrijf. In de interviews gebruikte deelnemers zowel het woord project als ook de regeling.

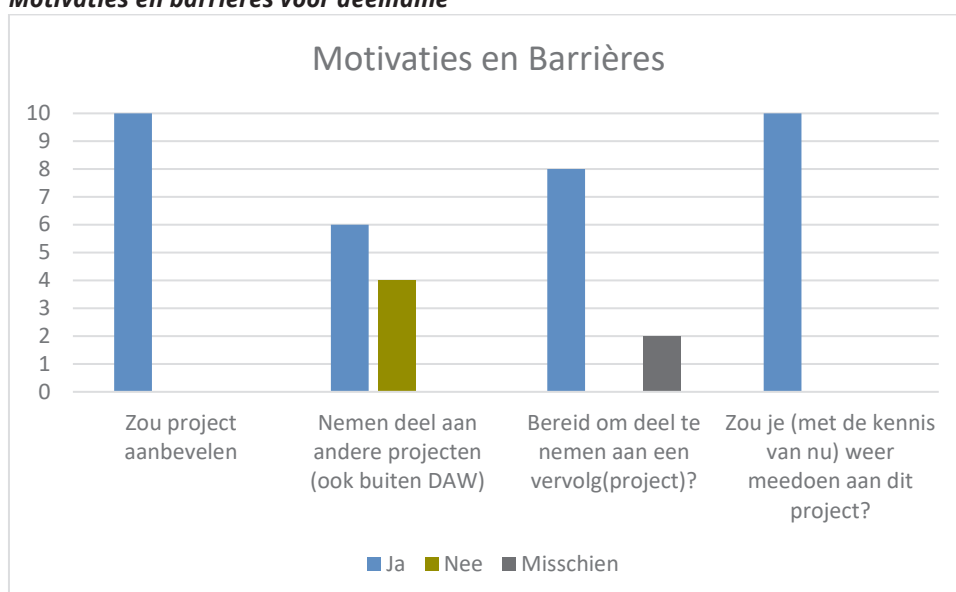
9.1.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

De deelnemers aan dit project zijn voornamelijk akkerbouwbedrijven, waarvan er twee ook vee hebben. Van de andere bedrijven zijn er twee melkveebedrijven en een tuinbouwbedrijf. Bij de helft van de geïnterviewde bedrijven werken twee generaties op dit moment in de bedrijfsvoering en is er dus opvolging van de oudere generatie. Bij de andere helft zijn de meeste deelnemers nog vrij jong, alleen één van hen was wat ouder en had geen opvolging.

9.1.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De meeste deelnemers die mee hebben gedaan aan de regeling waren al redelijk actief met het nemen van maatregelen voor een duurzamer bodem- en watersysteem. De meeste deelnemers zouden ook deelnemen aan een vervolg van de uitvoeringsstimulans, twee deelnemers gaven aan dit nog niet te weten, en dit af te laten hangen van hun plannen en de voorwaarden van een nieuwe regeling. Ook zouden ze allemaal met de kennis die ze nu over het project hebben, opnieuw meedoen met het project. Eén van de deelnemers geeft hierover aan: "Echt een superleuk project. Schrikbarend hoe weinig er eigenlijk bekend is over bemesting."

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Vijf van de deelnemers aan de regeling hebben punten aangedragen waarvan zij vinden dat het deze regeling tot een succes maakt en hoe de regeling verbeterd zou kunnen worden.

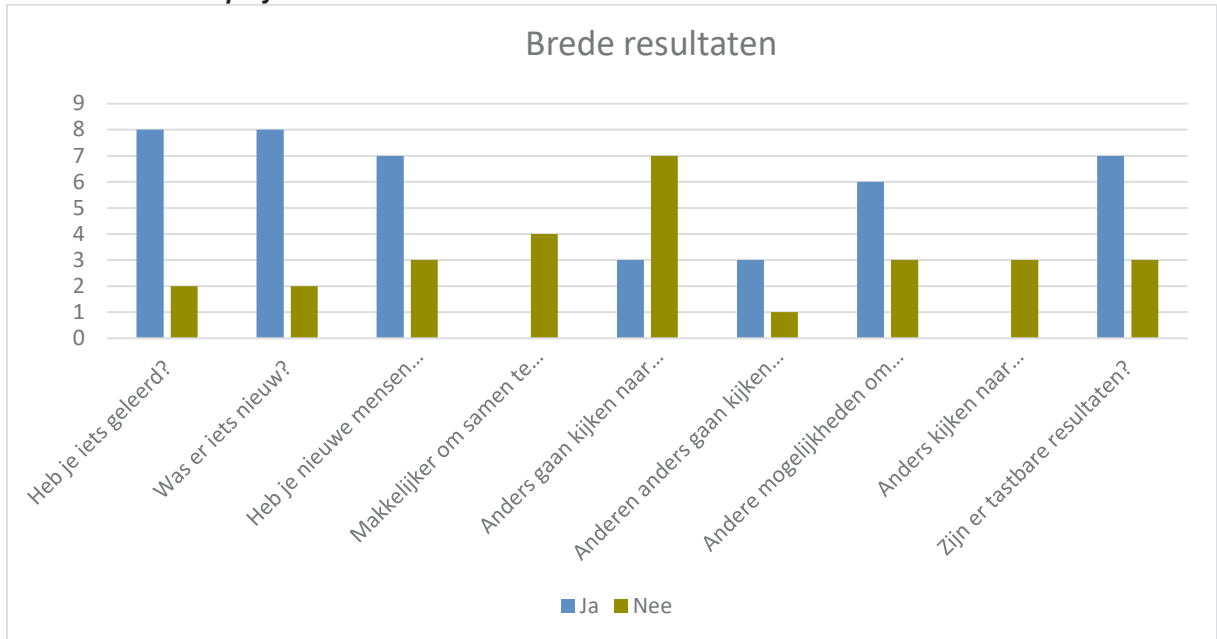
Een aantal van de succesfactoren van de regeling zijn:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Prettig en direct contact met de adviseur	3x
Gemakkelijk indienen van de facturen / lage administratieve lasten	2x
Mogelijkheid om zelf een maatregel of investering aan te dragen die nog in de subsidiabele lijst staat	1x
Bepaalde vrijheid / geen controles op uitvoering	1x
Bemestingscursus opzetten	1x

Vijf van de tien deelnemers hebben verbeterpunten aangegeven.

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Geld voor adviesbureaus er tussen uit halen / adviesrapport (welke 100% subsidiabel is) niet verplicht stellen	1x
Website om in te dienen werkte niet goed	1x

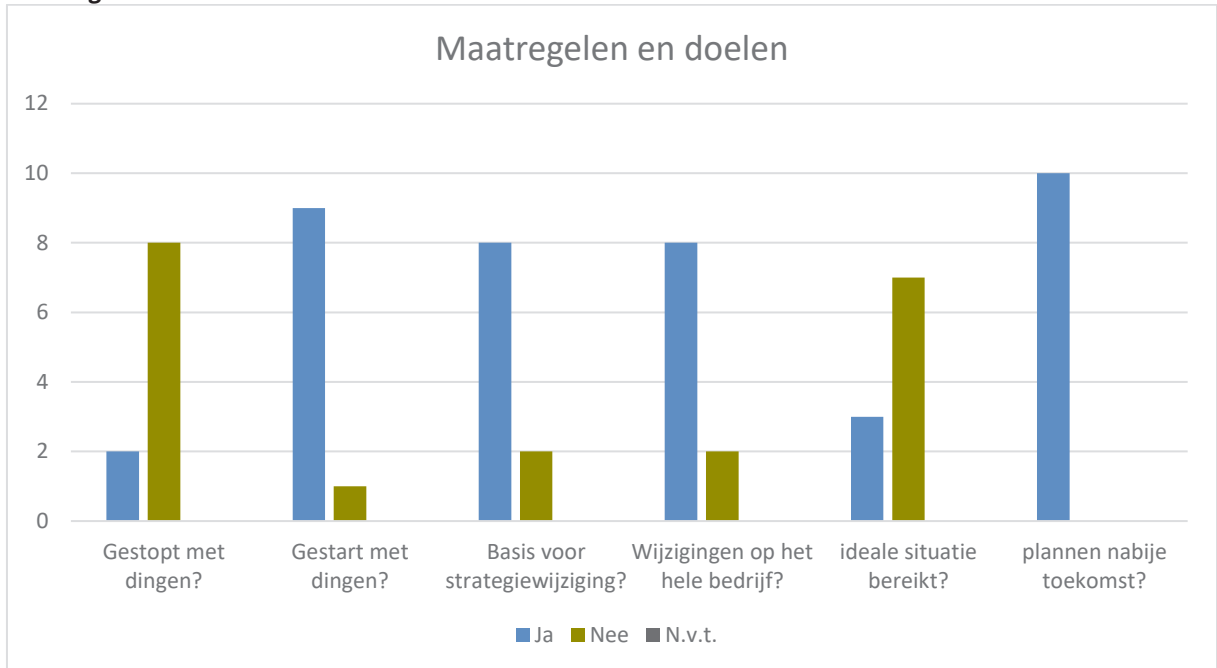
Uitkomsten uit het project

Acht deelnemers geven aan dat ze iets geleerd hebben van de regeling. In de motivatie om deel te nemen gaven de meeste deelnemers aan dat ze al plannen hadden maar gebruik maakten van deze regeling om de investering daadwerkelijk te maken. Bij het doorvragen over wat ze geleerd hebben komt dan ook naar voren dat het leren vaak gaat over de toepassing van de genomen maatregel. Voorbeelden zijn hoe en wanneer je het beste de ecoploeg kunt gebruiken ten opzichte van een gangbare ploeg, of hoe een doorzaaimachine in de praktijk werkt. Eén ondernemer gaf aan door de regeling nog meer te zijn gaan inzien dat je als agrarisch ondernemer steeds meer de duurzame kant op wordt gedrukt Hier had hij weerstand tegen. Een andere deelnemer zij dat het je weer even doet stil staan bij wat 'duurzaam' nou eigenlijk is en dat de regeling praktische handvatten gaf om daarin een stap te zetten.

Zeven van de negen geven ook aan dat ze nieuwe mensen hebben leren door deze regeling, meestal de contactpersoon vanuit DAW, machineleveranciers en aannemers. Zij geven allemaal aan dat dit het voor hen makkelijker maakt om met deze nieuwe personen in hun netwerk in de toekomst contact te leggen. Twee van deze zes hebben ook nieuwe collega's leren kennen en/of het met collega's hier specifiek over gehad. Eén van hen had namelijk een dag georganiseerd voor agrarische jongeren uit de regio (waar hij zelf van in het bestuur zat) om bij de peil gestuurde drainage te kijken, bij het andere bedrijf is de DAW-waterkaravaan langs geweest om te kijken. Alle deelnemers geven aan tastbare uitkomsten te zien van de regeling. Vier van hen geven ook aan anders naar hun bedrijfsvoering zijn te gaan kijken. Dit gaat onder andere over het zien van meer mogelijkheden voor peil gestuurde drainage, meer gaan verdiepen in stikstof leverend vermogen en dat de regeling een aanzet is geweest om meer met vaste stalmest te gaan doen.

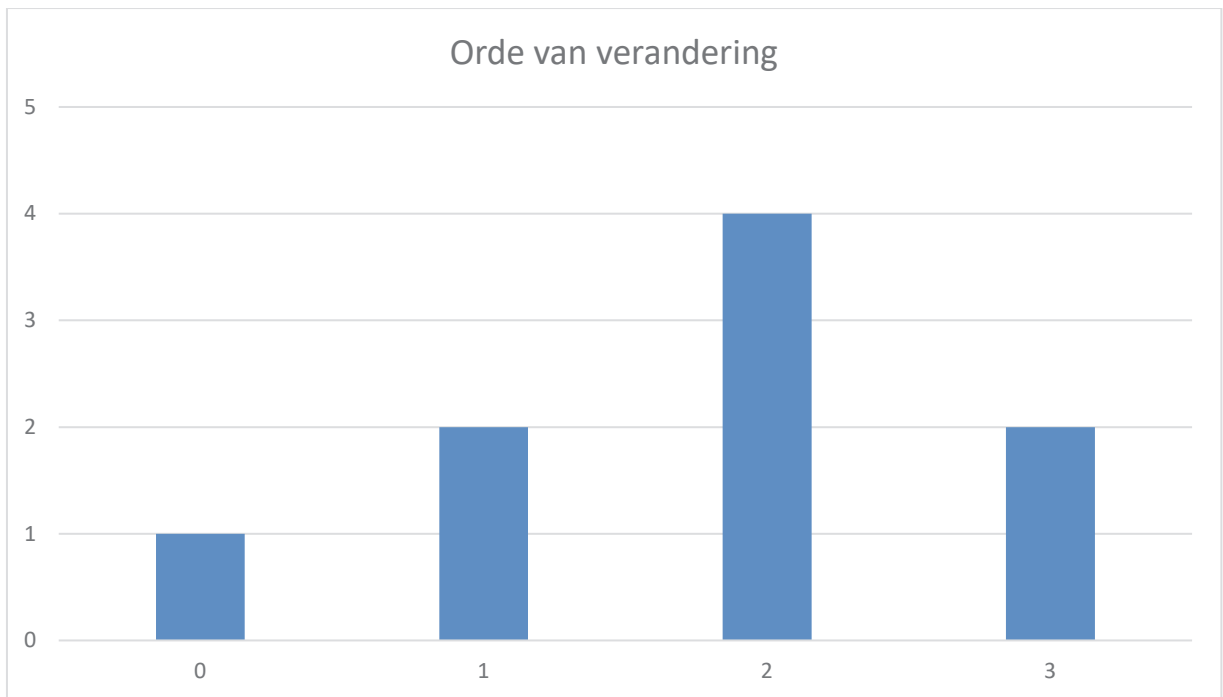
Maatregelen en doelen

Alle geïnterviewden hebben aangegeven of ze met maatregelen gestart en/of gestopt zijn naar aanleiding van deelname aan de uitvoeringsstimulans. De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor "dingen beter doen", de tweede orde voor "andere (betere) dingen doen" en de derde orde voor "nieuw bedrijfsdoel" zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen door deelname aan dit project, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek. Dit betekent niet dat zij geen stappen hebben gezet maar wel dat dit niet naar aanleiding van deelname aan deze regeling.

Negen deelnemers zijn binnen de regelingen met maatregelen gestart, twee van hen zijn ook met bepaalde zaken gestopt. Zaken waarmee gestart is zijn bijvoorbeeld compostbemesting of het gebruik van een biofrees, zaken waarmee gestopt is zijn bijvoorbeeld voorraadbemesting en ploegen. Eén van de deelnemers gaf aan nergens echt mee gestart of gestopt te zijn naar aanleiding van deze regeling. Dat bedrijf heeft met deze regeling een mulcher aangeschaft, maar ze waren hiervoor al met andere apparatuur met niet kerende grondbewerking bezig. Vandaar dat wij uitkwamen op dat ze niet met nieuwe dingen gestart zijn terwijl ze wel een nieuwe machine hadden aangeschaft.

Bij de zaken waarmee men gestart is gaven twee deelnemers aan dat ze dit scharen onder de eerste orde, oftewel dat ze zich richten op bestaande dingen beter doen. Vier van hen gaven aan dat ze door de regeling op een andere manier hun bestaande doelen zijn gaan nastreven. Bij drie van hen gaat het om een andere manier van bodembewerking, één van hen heeft peil gestuurd drainage aangelegd. Twee deelnemers gaven aan bij hun maatregelen ook andere doelen of ideeën te hebben. Beide wilde op hun eigen manier minder nutriënten uit laten spoelen naar het omliggende milieu, en één van hen wilde daarbij door compostering het bodemleven verder stimuleren, om daarmee ook een betere omgeving voor weidevogels te creëren. Deze regeling helpt hen daarbij.

De maatregelen worden door zeven deelnemers ingezet op het hele bedrijf. Twee deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Acht geïnterviewden geven daarbij aan dat ze tevreden zijn met hoe deze regeling voor hen heeft uitgepakt, maar dat ze de ideale situatie voor hun bedrijf nog niet hebben bereikt. Ze hebben dan ook allemaal al plannen klaarliggen voor de toekomst, de een al meer uitgewerkt dan de ander. Een deel van hen geeft hierbij aan dat financiering de grootste hobbel is om hier niet morgen mee aan de slag te gaan. Twee deelnemers gaven daarbij specifiek aan nog kennis te missen om verder te gaan, gerelateerd aan nutriëntstreefwaardes voor specifiekere bemesting en het beter uit kunnen strooien van compost. De maatregelen of investeringen die worden aangegeven voor toekomstplannen zijn:

- Bodemverbetering (wiedeg, loof trekker, ecoploeg, potstal, schoffel)
- Graslandvernieuwing
- Bokashi
- Duurzame energie opwekken
- Hemelwater opvangen en bufferen, ook voor omgeving
- Waterinfiltratie (bijv. met behulp van samengestelde peil gestuurd drainage)
- Was- en spoelplaats

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven:

- “Het moet allemaal wel uit te leggen zijn, het moet wel allemaal houdbaar zijn”. Hier had de betreffende deelnemer het over het feit dat er op dit moment veel op de agrarische sector afkomt wat betreft nieuw beleid en regelgeving.

9.1.4 Conclusie

Over het algemeen is men zeer tevreden over deze regeling. Het is relatief makkelijk aan te vragen en men vindt het fijn dat het mogelijk is om zelf maatregelen aan te kunnen dragen voor subsidie die nog niet op de lijst stonden. Men was meestal al bezig met nieuwe bodem- en watermaatregelen, of dacht hier al over na, en de subsidie trok ze over de streep om het nu te doen. Ook vond men het fijn dat het mogelijk is om zelf maatregelen aan te kunnen dragen voor subsidie die nog niet op de lijst stonden. Een belangrijke rol in deze genoemde zaken is het prettig contact met de projectleider van deze regeling, geven de deelnemers aan.

Daarnaast is er bij deze regeling relatief weinig kennisuitwisseling tussen agrariërs, bodem- en waterspecialisten en teeltadviseurs geweest. Toch heeft bijna iedereen zelf wat geleerd van de regeling door de maatregelen die ze zelf hebben genomen op hun bedrijf. Dit waren voornamelijk praktische inzichten door te doen en te zien. De deelnemers lijken de regeling te gebruiken om stappen te zetten die ze al van plan waren.

Dat bij dit project alle deelnemers aangeven tastbare uitkomsten te zien van de regeling is overeenkomstig met de andere drie onderzochte uitvoeringsregelingen, en een verschil met de vier onderzochte kennisprojecten. De uitkomsten voor de deelnemers aan deze regeling zijn de maatregelen die zij getroffen hebben of de machines die zij hebben aangeschaft, en in het merendeel van de gevallen ook al het effect wat deze maatregelen of machines hebben op hun bedrijfsvoering.

9.1.5 Aanbevelingen

De eerste aanbeveling is om vooral door te gaan met dit soort regelingen om het nemen van maatregelen voor een duurzamer bodem- en watersysteem voor landbouwbedrijven te ondersteunen. Daarnaast gaven een aantal bevraagde deelnemers aan dat het een idee is om te kijken wat de nadelen en voordelen zijn om het adviesrapport voor nieuwe voorgestelde maatregelen niet meer verplicht te stellen.

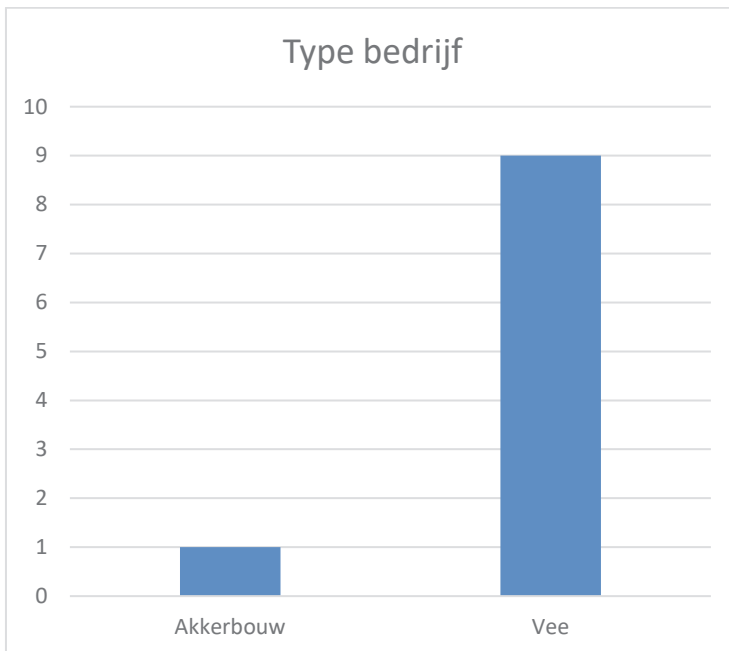
9.2 Uitvoeringsstimulans ZON Overijssel

9.2.1 Over het project

De DAW Uitvoeringsstimulans ZON Overijssel is een subsidieregeling voor het bevorderen van maatregelen om de bodem- en waterkwaliteit in Overijssel te verbeteren. Net als bij de andere uitvoeringsstimulans regelingen kan er gekozen worden uit een lijst met maatregelen gebaseerd op de BOOT-lijst. Daarnaast is er ook de mogelijkheid om als ondernemer zelf een maatregel aan te dragen als deze nog niet op de subsidiabele lijst staat. Voor 40% van het investeringsbedrag kan subsidie aangevraagd worden, met een maximum van 10.000 euro subsidiebedrag per bedrijf.

9.2.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

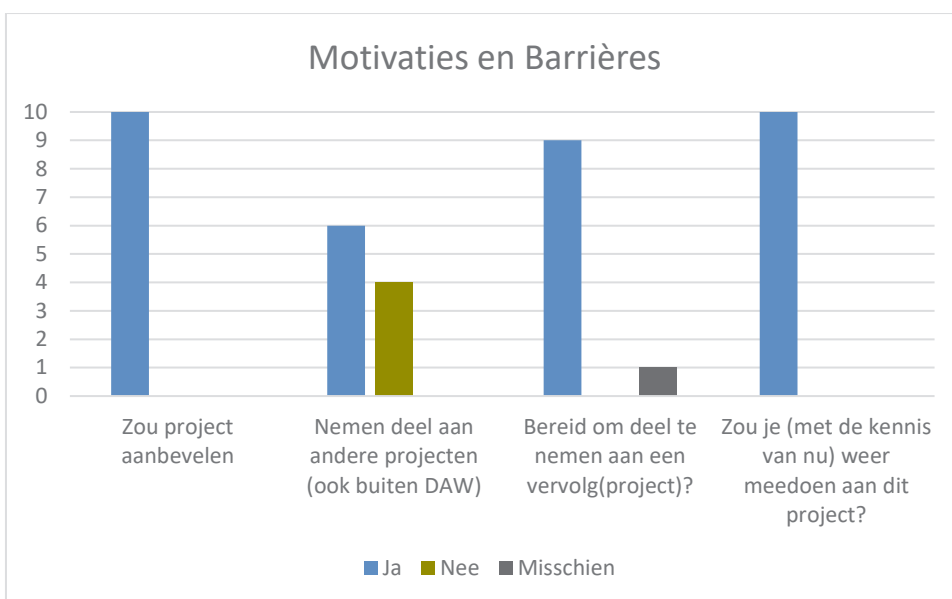
Voor dit project zijn tien bedrijven bezocht. Negen daarvan waren melkveehouderijen, één daarvan was een akkerbouwbedrijf. Bij negen van de bezochte bedrijven is er een opvolger werkzaam, de andere deelnemer is zelf nog relatief jong.

9.2.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De meeste deelnemers die meedoen aan de regeling waren al redelijk actief met het nemen van maatregelen voor een duurzamer bodem- en watersysteem. Dit is bijvoorbeeld ook te zien aan de antwoorden op de vraag of men ook deelneemt aan andere projecten (zes van de tien doen dat). De meeste hadden dan ook al ideeën of plannen voor de maatregelen die ze hebben genomen binnen de regeling. Ze hebben op verschillende manieren gehoord over de mogelijkheid om hier subsidie voor te krijgen. Dit kan zijn via de LTO, het waterschap of een bedrijfsadviseur.

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen een aantal opmerkingen.

Succesfactoren van het project DAW-uitvoeringsstimulans ZON Overijssel zijn:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Goed toegankelijk	4x
Snelle reactie	1x
Persoonlijke begeleiding	2x

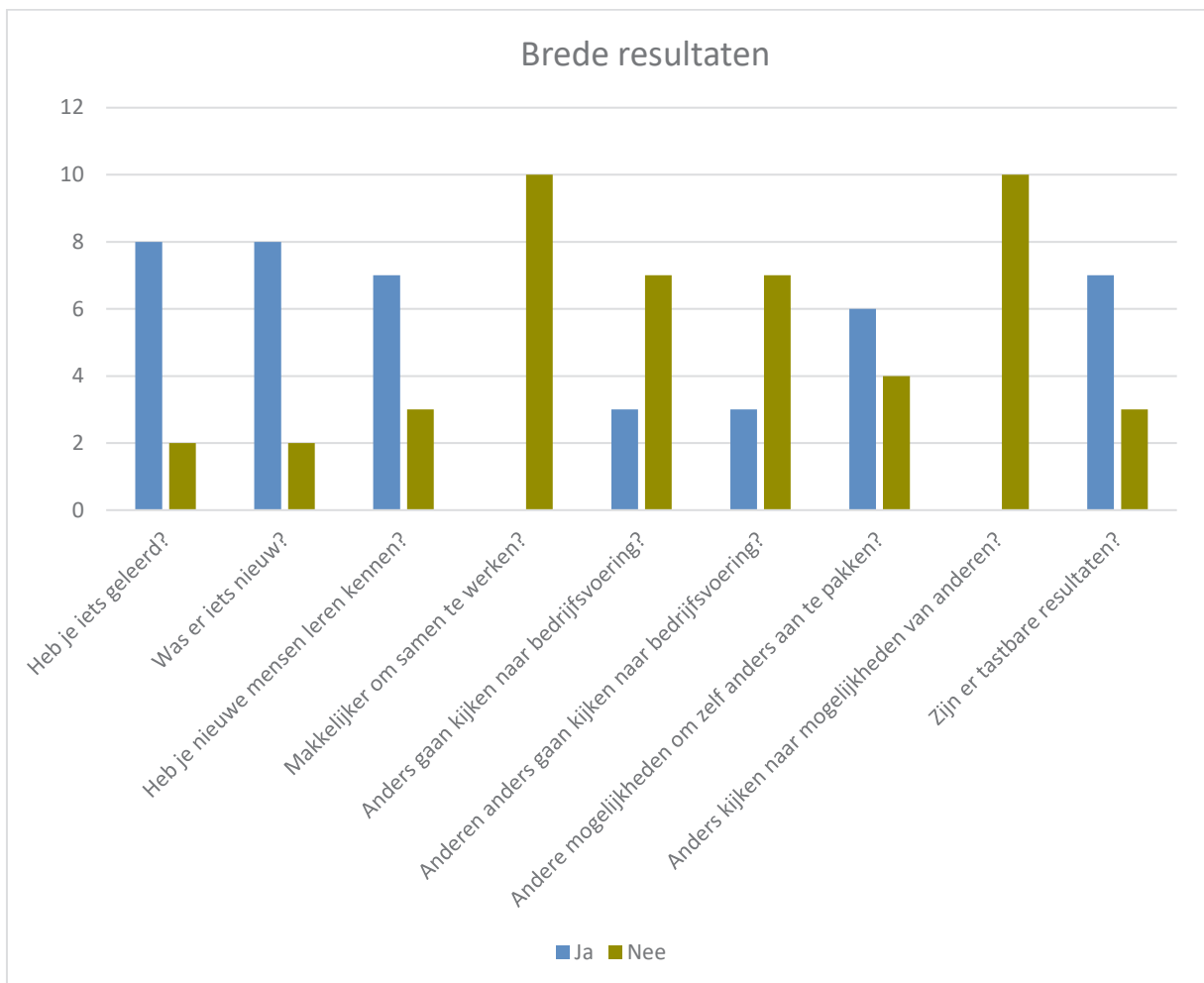
De volgende verbeterpunten worden genoemd:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Meer bekendheid geven aan de regeling (via waterschap, LTO, website, social media)	9x
Veehouder niet het advies geven om veel gips te strooien	1x

Uitkomsten uit het project

Acht deelnemers geven aan dat ze iets geleerd hebben van de regeling. In de motivatie om deel te nemen gaven de meeste deelnemers aan dat ze al plannen hadden maar gebruik maakten van deze regeling om de investering te maken. Bij het doorvragen over wat ze geleerd hebben komt dan ook naar voren dat het leren vaak gaat over de toepassing van de genomen maatregel. Voorbeelden zijn wanneer je het best door kunt zaaien of wat de voor- en nadelen zijn van het dempen van een sloot.

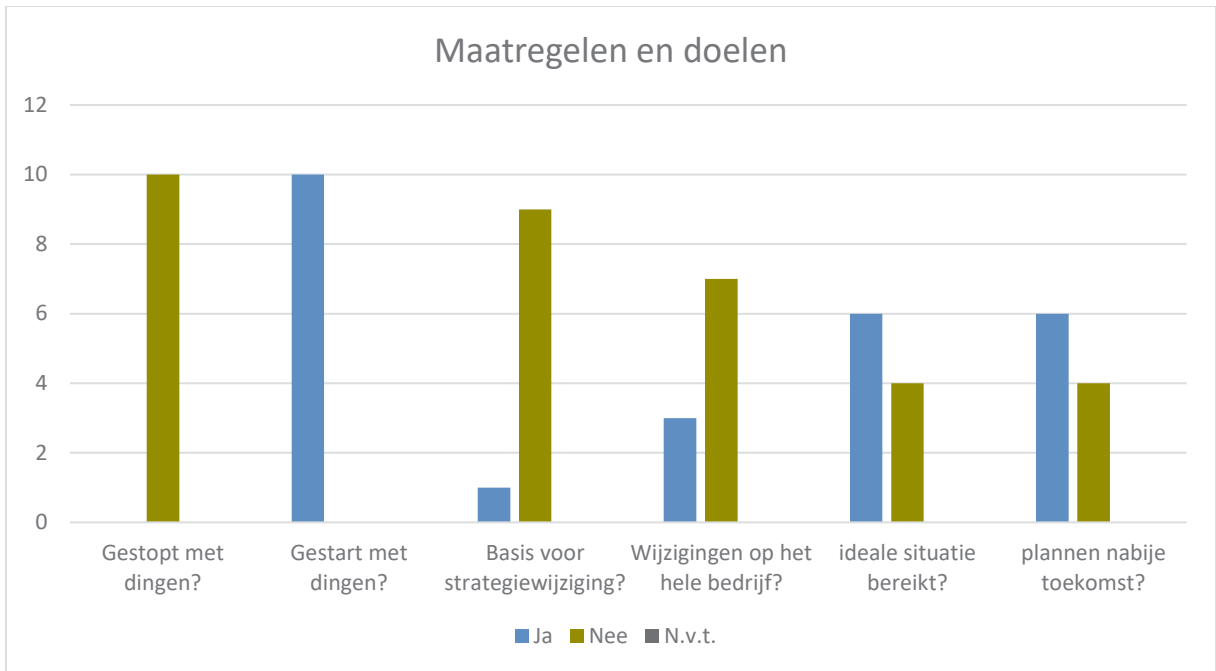
Zeven van de tien geven ook aan dat ze nieuwe mensen hebben leren door deze regeling, meestal de contactpersoon vanuit DAW, machineleveranciers en aannemers. Opvallend bij deze regeling is dat niemand van de deelnemers aangeeft dat ze denken dat ze door de regeling in de toekomst makkelijker samen kunnen werken met de nieuwe mensen die ze hebben leren kennen. Zeven deelnemers geven aan dat ze tastbare uitkomsten zien van deze regeling. Dit is in lijn der verwachting omdat het hier gaat om een uitvoeringsregeling waar veel deelnemers tevreden over zijn.

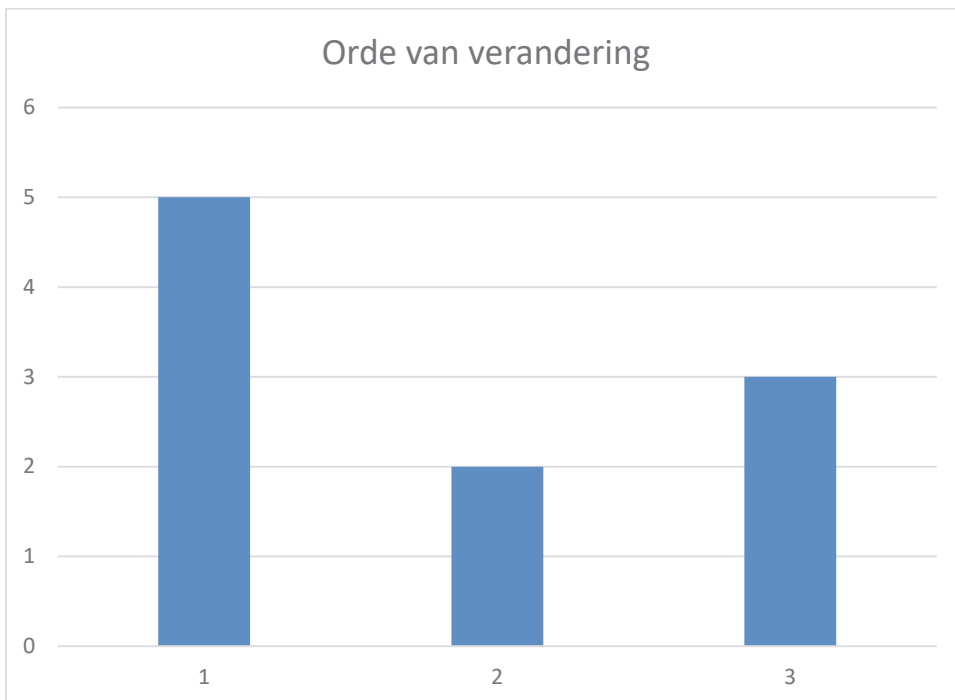
Maatregelen en doelen

Alle deelnemers zijn gestart met maatregelen naar aanleiding van het project, niemand is gestopt met maatregelen. De maatregelen worden door drie van de tien deelnemers ingezet op het hele bedrijf. De andere deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Alle geïnterviewden geven daarbij aan dat ze tevreden zijn met hoe deze regeling voor hen heeft uitgepakt, maar dat ze hun ideale situatie nog niet hebben bereikt. Ze hebben dan ook allemaal al plannen klaarliggen voor de toekomst, de een al meer uitgewerkt dan de ander. Financiering en advies van een coach/adviseur zijn de meest gehoorde voorwaarden om met de toekomstplannen aan de slag te gaan. De maatregelen of investeringen die worden aangegeven voor toekomstplannen zijn:

- Druppelirrigatie in maisperceel
- Vijver aanleggen in een bos om water vast te houden
- Ecoploeg
- Extensiveren
- Vlinderbloemige telen
- Monovergister
- Zonnepalen

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor “dingen beter doen”, de tweede orde voor “Andere (betere) dingen doen” en de derde orde voor “Nieuw bedrijfsdoel” zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als “0” opgenomen in de onderstaande grafiek.

Het grootste gedeelte van de deelnemers plaatsen zichzelf in de eerste orde “dingen beter doen”. Maatregelen die volgens de deelnemers in deze fase passen zijn bijvoorbeeld het gebruik van een ecofrees

en peilgestuurde drainage aanleggen. Drie deelnemers zitten in de derde orde "nieuw bedrijfsdoel". Twee deelnemers zitten in de tweede orde "dingen anders doen". De maatregelen waar zij zich mee bezig houden gaan over andere middelen om je grond te bereiken, zoals compost of bermmaaisel. Interessant is dat de maatregel compost en/of bermmaaisel opbrengen door twee deelnemers als orde drie gezien, en door een andere als een tweede orde verandering.

De maatregelen worden door de meesten als strategiewijziging ingezet op het hele bedrijf. Twee deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Negen van de tien agrariërs geven daarbij aan dat ze de ideale situatie voor hun bedrijf nog niet hebben bereikt. Een veelgehoorde opmerking over deze vraag is: *"Als boer ben je nooit klaar. Er zijn altijd nieuwe doelen om te halen"*. Zes van de tien agrariërs hebben plannen om stappen te zetten in de nabije toekomst.

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven. Hieronder volgen deze opmerkingen:

- "Denk dat ze echt meer in moeten zetten op beweegbare stuwen"
- "Het Rijk kan nog wel wat van deze regeling leren. Is laagdrempelig. Iets meer op vertrouwen gedaan. Minder randzaken."
- "DAW: ik wist niet dat het bestond. In vakbladen aangeven. Meer bekend maken zou ik zeggen. Als Waterschap niet verteld had was ik er niet achteraan gegaan, had ik het niet geweten."
- "Belangrijk om goed kennis van te geven. Dat je weet dat je er gebruik van kunt maken. Ik kreeg via een collega te horen. Dat is een teken dat je het niet zo snel via google vindt. Nu ben ik bekender met DAW en gaat er een lampje branden."
- "Nog meer uitdaging komende jaren. Versobering van mestbeleid, zijn we nog niet klaar voor."

9.2.4 Conclusie

Over het algemeen is men zeer tevreden over deze regeling. Het is relatief makkelijk aan te vragen en men vindt het fijn dat het mogelijk is om zelf maatregelen aan te kunnen dragen voor subsidie die nog niet op de lijst stonden. Men was meestal al bezig met nieuwe bodem- en watermaatregelen, of dacht hier al over na, en de subsidie trok ze over de streep om het nu te doen. Alle deelnemers zijn eigenlijk positief gestemd over het proces. Ze geven wel bijna allemaal aan dat er veel meer bekendheid kan worden gegeven aan deze regeling. Ze hoorden er nu vaak alleen van via vakbladen, nieuwsbrieven en via personen die ze kenden.

Op de vraag in welke orde van veranderingen zij stappen hebben genomen is de conclusie dat deelnemers zowel in fase 1, 2 als 3 zitten. Hierbij is het ook zo dat voor sommige maatregelen de conclusie was dat een deelnemer in fase 2 zit en andere deelnemers met dezelfde maatregel in fase 3 zeggen te zitten. Het enige verschil is dan de intentie van de agrariër waarmee de stap is gezet.

9.2.5 Aanbevelingen

Zoals hierboven beschreven zou er meer bekendheid gegeven kunnen worden aan deze regeling. Je zou bijvoorbeeld via het waterschap, watermarkten, de website en social media meer bekendheid kunnen genereren.

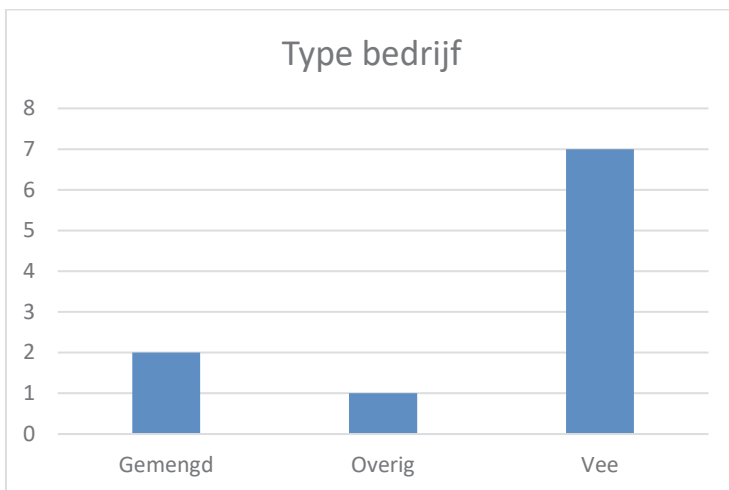
9.3 Uitvoeringstimulans ZON Gelderland

9.3.1 Over het project

De DAW Uitvoeringsstimulans ZON Gelderland is een subsidieregeling voor het bevorderen van maatregelen om de bodem- en waterkwaliteit in Gelderland te verbeteren. Net als bij de andere uitvoeringsstimulans regelingen kan er gekozen worden uit een lijst met maatregelen gebaseerd op de BOOT-lijst. Daarnaast is er ook de mogelijkheid om als ondernemer zelf een maatregel aan te dragen als deze nog niet op de subsidiabele lijst staat. Voor 40% van het investeringsbedrag kan subsidie aangevraagd worden, met een maximum van 10.000 euro subsidiebedrag per bedrijf. De meeste interviews vonden plaats in de Achterhoek, twee gesprekken vonden plaats net over de rivier aan de westkant van de IJssel.

9.3.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

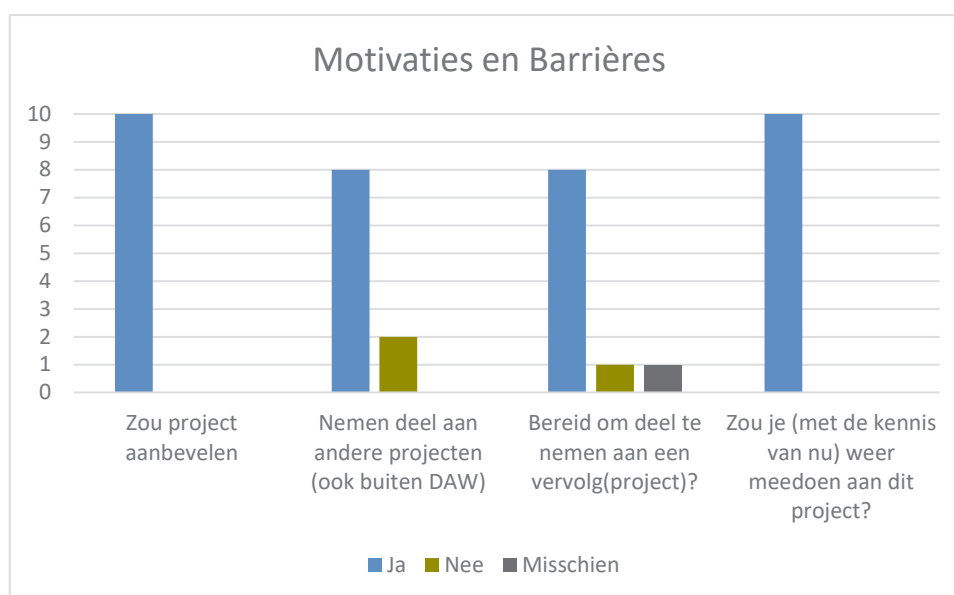
Voor dit project zijn tien bedrijven bezocht. Alle bezochte bedrijven binnen dit project hebben melkvee, waarvan er twee ook akkerbouwmatig gewassen telen en één bedrijf ook een loonbedrijf erbij heeft. Bij alle bezochte bedrijven is er een opvolger in beeld, of waren de agrariër en kinderen nog jong.

9.3.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De meeste deelnemers die meedoen aan de regeling waren al redelijk actief met het nemen van maatregelen voor een duurzamer bodem- en watersysteem. Dit is bijvoorbeeld ook te zien aan de antwoorden op de vraag of men ook deelneemt aan andere projecten (acht van de tien doen dat). De meeste hadden dan ook al ideeën of plannen voor de maatregelen die ze hebben genomen binnen de regeling. Ze hebben op verschillende manieren gehoord over de mogelijkheid om hier subsidie voor te krijgen. Dit kan zijn via de LTO, de gebiedsmakelaar of via Agro-innovatiecentrum De Marke. Deze laatste wordt specifiek genoemd door de deelnemers die klei hebben aangebracht op zandgrond. Met de mogelijkheden om dit te doen zijn ze allemaal via De Marke in aanraking gekomen.

De meeste deelnemers zouden deelnemen aan een vervolg van het project Uitvoeringsstimulans ZON Gelderland, twee deelnemers gaven aan dit nog niet te weten, en dit af te laten hangen van hun plannen en de voorwaarden van een nieuwe regeling. Ook zouden ze allemaal met de kennis die ze nu over het project hebben, opnieuw meedoen met het project en het aanraden aan een collega agrariër. En aanraden?

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers aan de regeling hebben punten aangedragen waarvan zij vinden dat het deze regeling tot een succes maakt. Ongeveer de helft van hen heeft daarnaast ook nog tips om een dergelijke regeling nog beter te maken.

Een van de succesfactoren die vaker genoemd werd is dat het praktische maatregelen zijn waar men gelijk mee aan de slag kan. Een van de deelnemers zei daarover het volgende: "... tegenwoordig met die vouchers, je kunt platgegooid worden met advies, maar het mooie aan deze regeling is, je krijgt een keer iets praktisch".

De aangegeven succesfactoren van de uitvoeringsstimulans ZON Gelderland zijn:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Praktische maatregelen waar men gelijk mee aan de slag kan	3x
Gemakkelijk indienen van de facturen / lage administratieve lasten	
Mogelijkheid om zelf een maatregel of investering aan te dragen die nog in de subsidiabele lijst staat	
Goed en direct contact met de contactpersoon van de regeling	
Kundige personen in de begeleiding (specifiek voor klei op zand)	

Vijf van de tien deelnemers hebben verbeterpunten aangegeven.

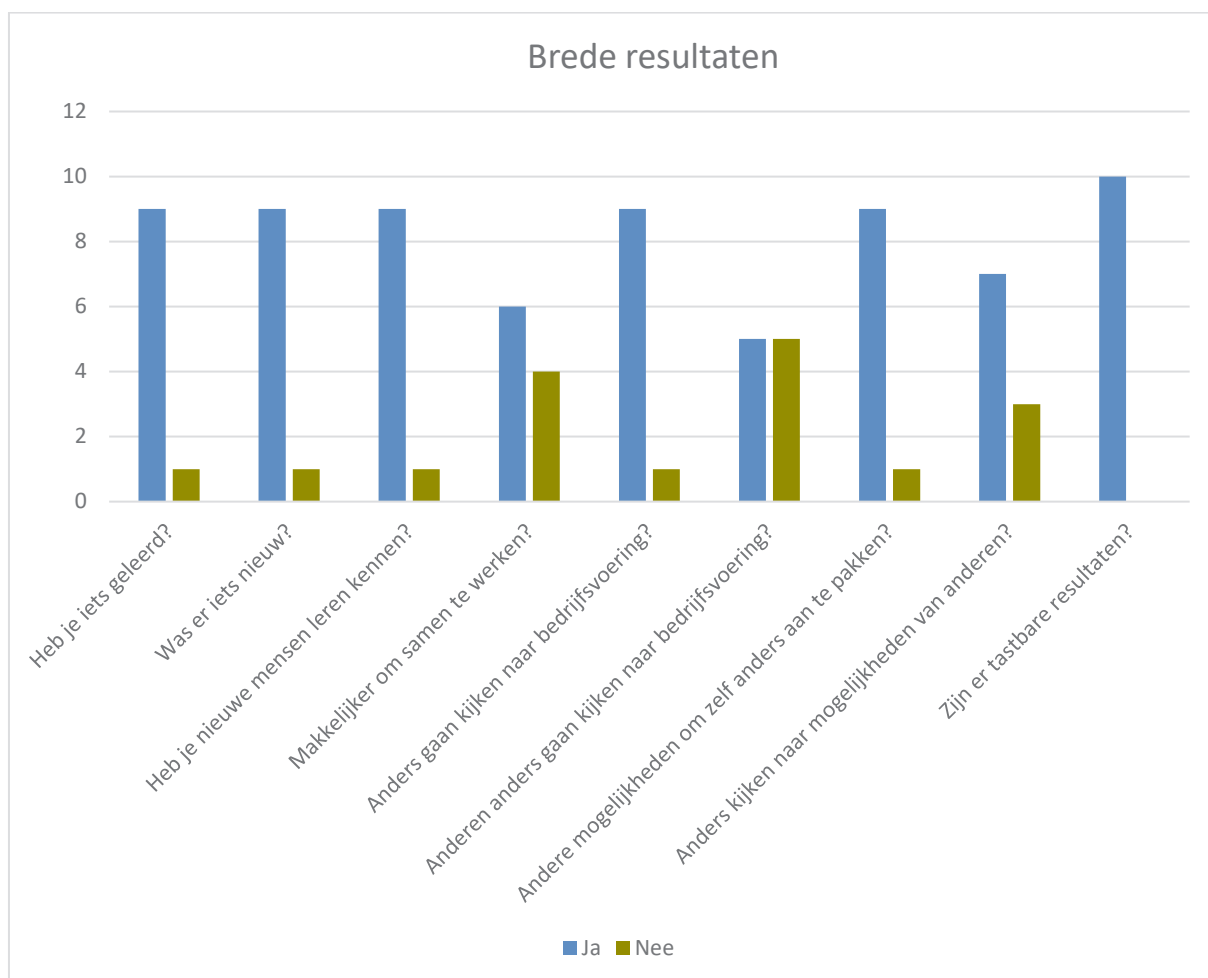
Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Geld voor adviesbureaus er tussen uit halen / adviesrapport (welke 100% subsidiabel is) niet verplicht stellen	2x
Kijk of het mogelijk is als er mensen zijn die minder dan het maximum gebruiken, je dat geld naar andere deelnemers zou kunnen schuiven	2x

(Meer) hulp bij het opstellen van een begroting (bij het aanvoeren van klei op zand)	1x
Zorgen voor een snellere reactie op een subsidieaanvraag	1x

Uitkomsten uit het project

Negen deelnemers geven aan dat ze iets geleerd hebben van de regeling. In de motivatie om deel te nemen gaven de meeste deelnemers aan dat ze al plannen hadden maar gebruik maakten van deze regeling om de investering te maken. Bij het doorvragen over wat ze geleerd hebben komt dan ook naar voren dat het leren vaak gaat over de toepassing van de genomen maatregel. Voorbeelden zijn hoe en wanneer je het best klei kunt aanbrengen op je zandgrond, wanneer je het best door kunt zaaien, of wat de voor- en nadelen zijn van het dempen van een sloot.

Negen van de tien geven ook aan dat ze nieuwe mensen hebben leren door deze regeling, meestal de contactpersoon vanuit DAW, machineleveranciers en aannemers. Diegene die klei op zand hebben aangebracht hebben ook collega-agrariërs leren kennen. Hierbij is namelijk ook een appgroep aangemaakt, en zijn er bijeenkomsten georganiseerd bij verschillende proeflocaties om van elkaar te leren. Ongeveer de helft daarvan geeft aan dat dit het voor hen makkelijker maakt om met deze nieuwe personen in hun netwerk in de toekomst contact te leggen.

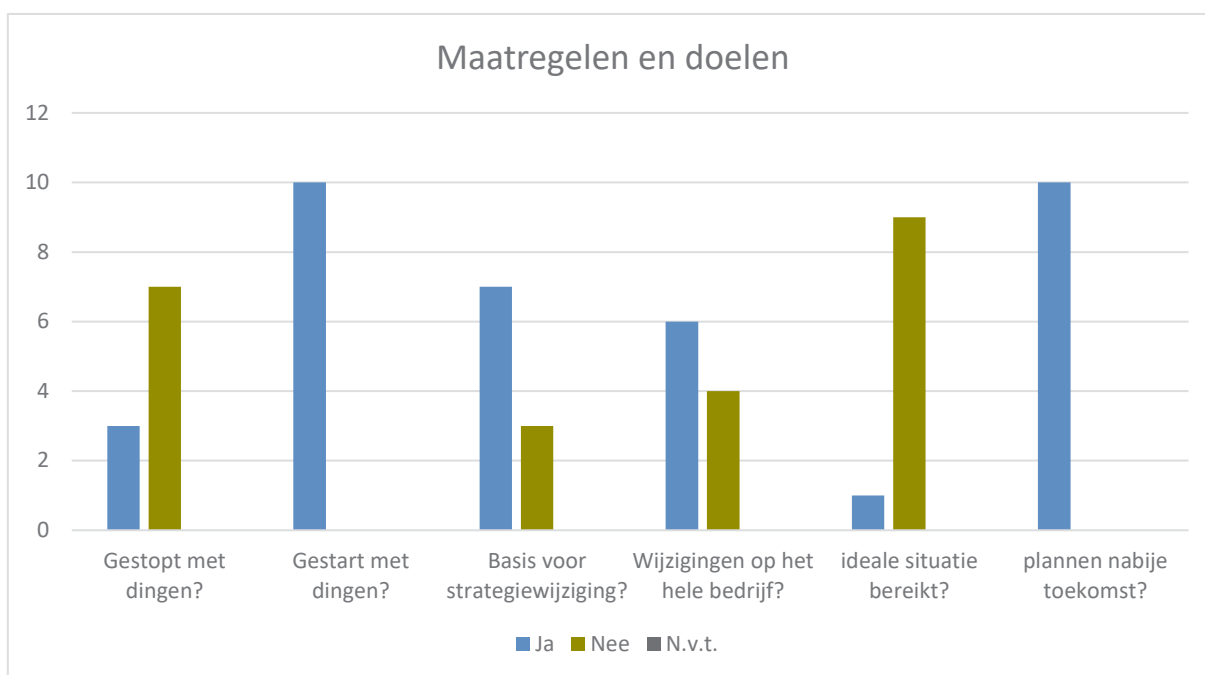

Alle deelnemers geven aan dat ze tastbare uitkomsten zien van deze regeling. Dit is in lijn der verwachting omdat het hier gaat om een uitvoeringsregeling waar alle deelnemers tevreden over zijn. Wat wel opvalt is dat, meer ook dan bij andere onderzochte DAW-uitvoeringsregelingen, dat negen van de tien agrariërs anders zijn gaan kijken naar hun bedrijfsvoering door deze regeling. Bij het doorvragen komen

uiteenlopende voorbeelden naar boven. Dat gaat van dat men na het aanbrengen van klei op zand hun beweidingsplan heeft aangepast, naar dat een deelnemer onkruid minder snel chemisch is gaan bestrijden, nadat hij is begonnen met gras doorzaaien op een aantal plekken op zijn bedrijf. Daarnaast zijn er ook minder zichtbare resultaten van de regeling, die wel als tastbaar worden benoemd, zoals door een deelnemer als volgt opbracht: "We zijn bewuster geworden van de mogelijkheden en de beperkingen wat het gebied hier heeft qua grondgebruik."

Maatregelen en doelen

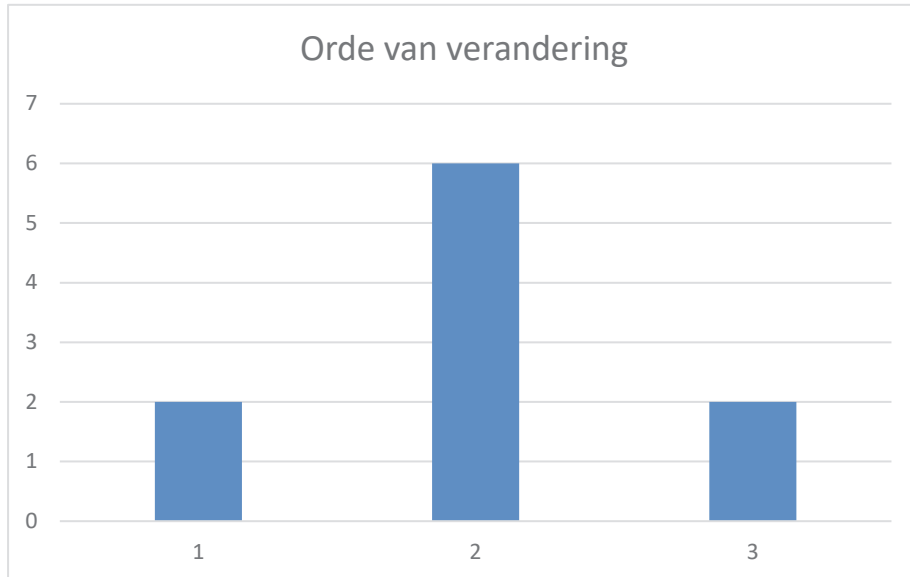
Alle geïnterviewden hebben aangegeven of ze met maatregelen gestart en/of gestopt zijn naar aanleiding van deelname aan de uitvoeringsstimulans.

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor "dingen beter doen", de tweede orde voor "Andere (betere) dingen doen" en de derde orde voor "Nieuw bedrijfsdoel" zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek.

Alle deelnemers zijn binnen de regelingen met maatregelen gestart, drie van hen zijn ook met bepaalde zaken gestopt. Deze zaken hebben allemaal te maken dat men niet meer kerend hun grond bewerkt. Eén van hen ziet dit als bodembeheer op een andere manier doen, twee van hen hebben daarbij ook andere ideeën of doelen bij deze nieuwe manier van bodembeheer. Ze vinden het daarbij belangrijk dat er minder nutriënten uitspoelen naar de omgeving. Eén deelnemer gaf hierbij aan dat het gebruik van kunstmest hierbij een grote rol speelt, en dat hij liever een wereld zonder kunstmest heeft: "Dat ze die kunstmest hebben uitgevonden, dat vind ik eigenlijk heel jammer. Dat hadden ze nooit moeten doen."

Bij de dingen waarmee men gestart is geven zes deelnemers aan dat ze dit scharen onder de tweede orde, oftewel dezelfde doelen hebben, maar dat op een andere manier bereiken. Twee deelnemers gaven aan dat ze hierbij ook andere doelen en ideeën hebben naast het zo goed mogelijk produceren van gras en melk. Deze deelnemers zijn ook met wezenlijke dingen gestopt die niet meer passen in hun nieuwe bedrijfsvoering. De twee deelnemers die aangeven met hun activiteiten in de eerste orde zitten, zijn allebei bezig geweest met watermaatregelen, en geven aan dat hiermee nog dezelfde dingen doen als hiervoor,

maar dan op een betere manier. Ook wordt bijvoorbeeld het gebruik van de ecoploeg door de ene deelnemer gezien als een maatregel in de tweede orde, terwijl een andere deelnemer bij deze maatregel ook andere doelen heeft (derde orde).

De maatregelen worden door zeven deelnemers ingezet op het hele bedrijf. Drie deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Alle geïnterviewden geven daarbij aan dat ze tevreden zijn met hoe deze regeling voor hen heeft uitgepakt, maar dat ze hun ideale situatie nog niet hebben bereikt. Ze hebben dan ook allemaal al plannen klaarliggen voor de toekomst, de een al meer uitgewerkt dan de ander. Een deel van hen geeft hierbij aan dat financiering de grootste hobbel is om hier niet morgen mee aan de slag te gaan. Voor het sloten dempen en klei aanbrengen op zandgronden is de beschikbaarheid van grond en klei van goede kwaliteit de grootste hobbel. De maatregelen of investeringen die worden aangegeven voor toekomstplannen zijn:

- Niet kerende grondbewerking; ecoploeg, frees, doorzaaimachine
- Drukwisselsysteem
- Sloten dempen
- Stuwtdjes aanleggen
- (Meer) klei op zand aanbrengen
- "Wil toch iets meer met die bodem aan de slag, van die kunstmest af."

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven:

- "Het is wel echt van belang dat jullie in de regio goeie verbinders hebben, die iets attenderen, en die daar iets in kunnen doen."
- "Doorgaan met deze regeling, zo snel mogelijk."
- "Ik ben bezig met het bouwen van een nieuwe potstal, zou mooi zijn als daar ook een regeling voor was."
- Ik vind die bloemen zelf ook mooi.
- "Van mij mag deze regeling wel een terugkerend karakter hebben."

9.3.4 Conclusie

Over het algemeen is men zeer tevreden over deze regeling. Het is relatief makkelijk aan te vragen en men vindt het fijn dat het mogelijk is om zelf maatregelen aan te kunnen dragen voor subsidie die nog niet op de lijst stonden. Men was meestal al bezig met nieuwe bodem- en watermaatregelen, of dacht hier al over na, en de subsidie trok ze over de streep om het nu te doen. Alle geïnterviewde deelnemers hadden dezelfde contactpersoon. Dit wordt aangedragen als positief door de agrariërs, maar is tegelijkertijd ook een risico. Mocht je een gebied hebben waar de gebiedsmakelaar namelijk minder goed functioneert, dan kan deze persoon een negatief effect hebben op de uitvoering van het project. Daarnaast is er bij deze regeling relatief weinig kennisuitwisseling tussen agrariërs, bodem- en waterspecialisten en teeltadviseurs geweest, behalve bij de deelnemers aan de klei op zand proef. Toch heeft bijna iedereen zelf wat geleerd van de regeling door de maatregelen die ze zelf hebben genomen op hun bedrijf.

Op de vraag in welke orde van veranderingen zij stappen hebben genomen is de conclusie dat deelnemers zowel in fase 1, 2 als 3 zitten. Hierbij is het ook zo dat voor sommige maatregelen de conclusie was dat een deelnemer in fase 2 zit, en een andere deelnemer met dezelfde maatregel in fase 3 zit. Het enige verschil is dan de intentie van de agrariër waarmee de stap is gezet.

9.3.5 Aanbevelingen

Over het punt dat de regeling relatief zwaar leunt op één contactpersoon met de boeren, is het een idee om te kijken of je een tweede persoon kunt vinden die dit werk kan oppakken, het liefst met zowel technische als gebiedskennis. Daarbij kan het ook veel opleveren om de nieuwe contactpersoon een aantal keer mee te laten lopen met de huidige, om zo van elkaar te leren. Daarnaast gaven een aantal bevraagde deelnemers aan dat het een idee is om het adviesrapport voor nieuwe voorgestelde maatregelen niet meer verplicht te stellen.

9.4 Landbouwportaal Rijnland

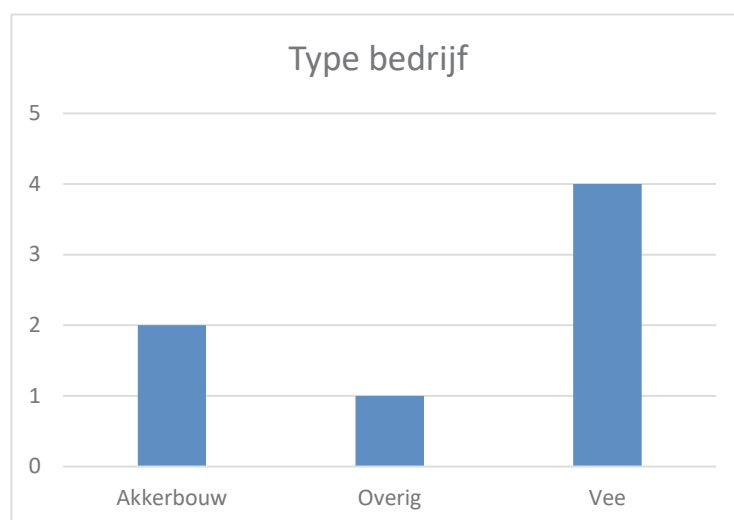
9.4.1 Over het project

Het doel van het Landbouwportaal is samenwerken aan waterbewust ondernemen, door boeren en tuinders te stimuleren maatregelen te nemen op het gebied van waterkwaliteit, -beschikbaarheid en een gezonde bodem. Het portaal is een website. Op het portaal staat informatie over thema's als erfafspoeling, duurzaam bodembeheer, gewasbescherming, voldoende zoetwater en perceel- en oeverinrichting.

Boeren en tuinders kunnen via het portaal kosteloos een coach aanvragen voor advies op maat. Het project is tot stand gekomen vanuit de samenwerking Bodem & Water van LTO-Noord, Provincie Noord-Holland, Waterschap Amstel, Gooi en Vecht en de Hoogheemraadschappen Hollands Noorderkwartier en Rijnland en verschillende natuurorganisaties. In deze analyse is specifiek gekeken naar deelnemers van het Landbouwportaal Rijnland.

9.4.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

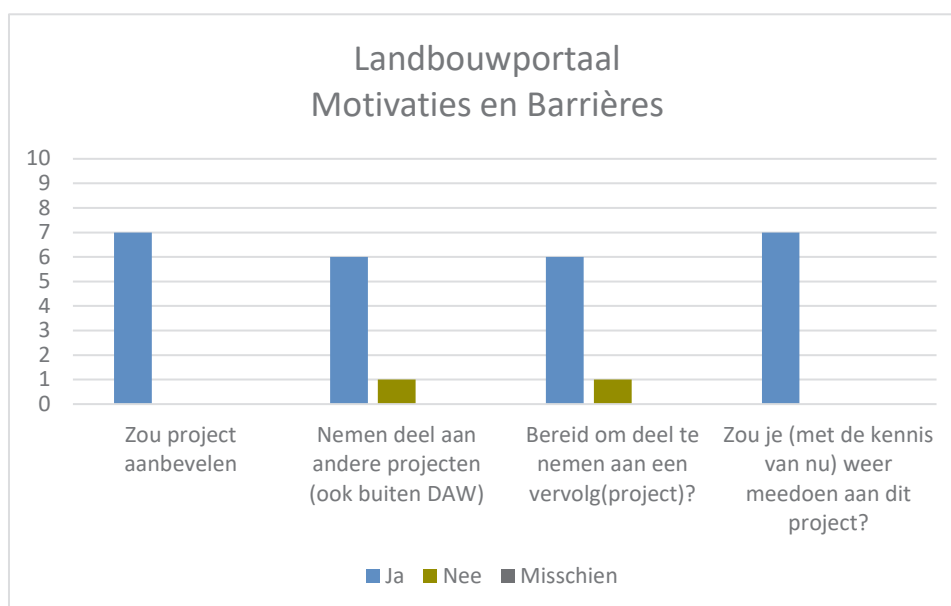
Voor dit project zijn zeven deelnemers geïnterviewd. Van hen hebben er vier een veehouderij, twee bedrijven zijn akkerbouwbedrijven en één bedrijf zit in de bollenteelt.

Bij vijf bedrijven is er op dit moment één generatie werkzaam. Drie van hen hebben zicht op opvolging. De andere twee bedrijven werken op dit moment met twee generaties binnen het bedrijf.

9.4.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De deelnemers hebben verschillende redenen om mee te doen aan het project Landbouwportaal. Vijf agrariërs geven aan dat ze door deelname aan het Landbouwportaal hun steentje bij kunnen dragen aan het verbeteren van de waterkwaliteit. Daarnaast helpt het programma bij het aanvragen van subsidies, wat ook een voorname reden was om deel te nemen. De tips die de deelnemers geven om meer collega's bekend te maken met het programma zijn onder andere "zet die eerste stap, samen met een kundige coach kom je wel ergens" en "maak het landbouwportaal zichtbaarder". Alle zeven deelnemers zouden het project ook aanbevelen aan andere agrariërs. De meesten vinden het een goed opgezet project, wat goed zijn werk doet en helpt om de stap naar een investering voor het verbeteren van de waterkwaliteit te zetten. Een aantal antwoorden op de vraag waarom iemand het project zou aanbevelen zijn: "het zet je aan het denken wat jij kan doen" en "fijn om met iemand anders te sparren, dat verkleint de kans op bedrijfsblindheid".

Zes van de zeven deelnemers doen ook mee met andere projecten. Zes agrariërs zouden ook bereid zijn om mee te doen aan een vervolgproject van het Landbouwportaal. Eén agrariër zou niet deelnemen aan een vervolgproject, omdat hij nog niet weet welke investering hij zou willen doen en of het project daaraan bij zal dragen.

Allen zouden opnieuw meedoen aan dit project met de kennis die ze er nu over hebben.

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen een aantal opmerkingen.

Succesfactoren van het project Landbouwportaal Rijnland zijn:

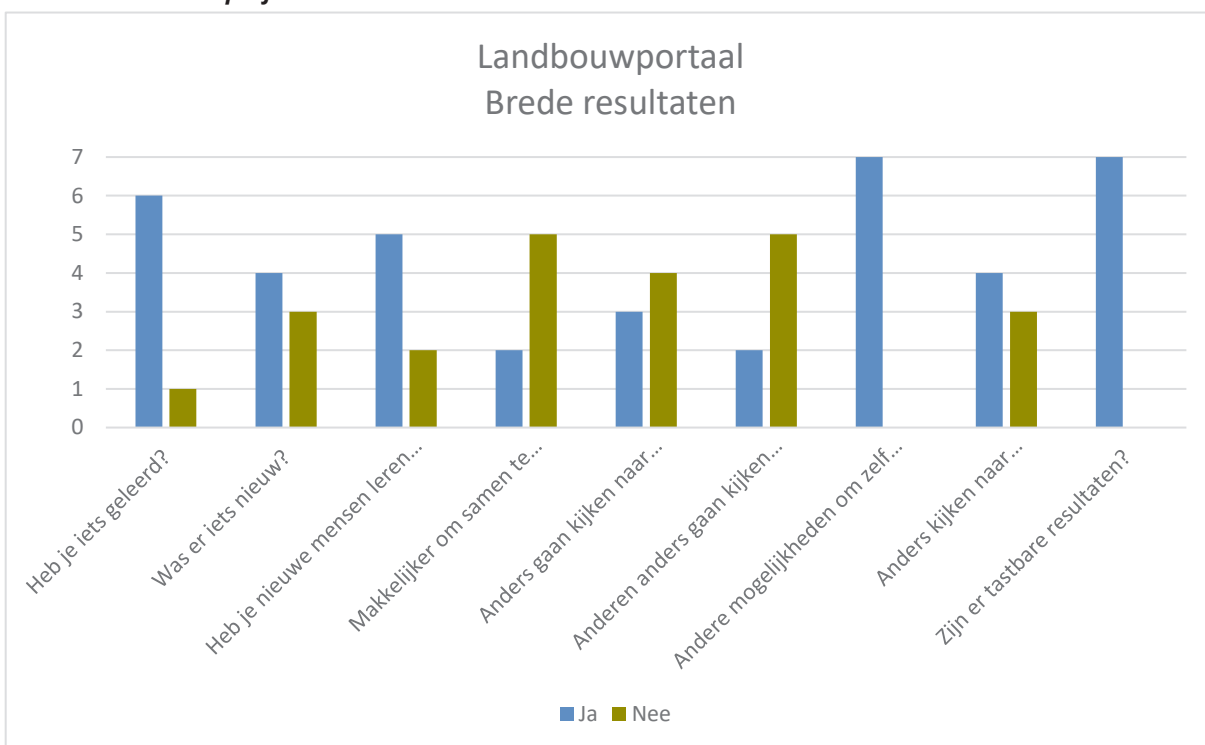
Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Goede helpdesk	3x
Investering goed en snel afgehandeld	2x
Maatwerk is mogelijk	2x
Laagdrempelig programma	1x
Nieuwsartikelen zijn goed, laten zien wat collega's hebben gedaan	1x

Documenten kun je makkelijk terugvinden	1x
Zelf niet opnieuw het wiel uit hoeven vinden	1x

Twee deelnemers hadden geen verbeterpunten. De overige vijf hadden elk maar een verbeterpunt:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Aanvragen is relatief ingewikkeld, er moest veel hulp bij worden gevraagd	6x
Site mag op details duidelijker	1x
Meer subsidiemogelijkheden voor veehouderij toevoegen	1x
Duidelijk maken waarom sommige investeringen wel of niet kunnen	1x
Communicatie tussen de aannemer en projectleider was slecht	1x
Nieuwsbrieven mogen vaker verstuurd, ze zijn nuttig!	1x

Uitkomsten uit het project

Zes geïnterviewden hebben geleerd van het project. Ze hebben voornamelijk kennis opgedaan over de maatregelen die mogelijk zijn om bodem- en waterkwaliteit te verbeteren en over wat ervoor nodig is om deze maatregelen in te passen op het bedrijf. Daarnaast waren een aantal boeren enthousiast over het feit dat ze op andere bedrijven mee konden kijken, zodat je ziet wat er wel en niet werkt. De geïnterviewde die niet iets heeft geleerd, geeft aan dat hij het meeste heeft uitbesteed aan een goede adviseur.

Voor vier geïnterviewden was er ook iets nieuw. Dit gaat voornamelijk over bepaalde maatregelen, zoals een nieuwe manier van onkruid spuiten, mollentrekker, bandendruksysteem en de wiedege in plaats van chemische bestrijdingsmiddelen. De deelnemers waarvoor er niets nieuw was, hadden de ideeën die ze met het project uitgevoerd hebben al langer of hadden het bij collega's al gezien.

Vijf deelnemers hebben nieuwe mensen leren kennen. Sommigen hebben de projectleider en de erfcoaches vanuit het project leren kennen, anderen hebben kennisgemaakt met andere collega's die ze voor het

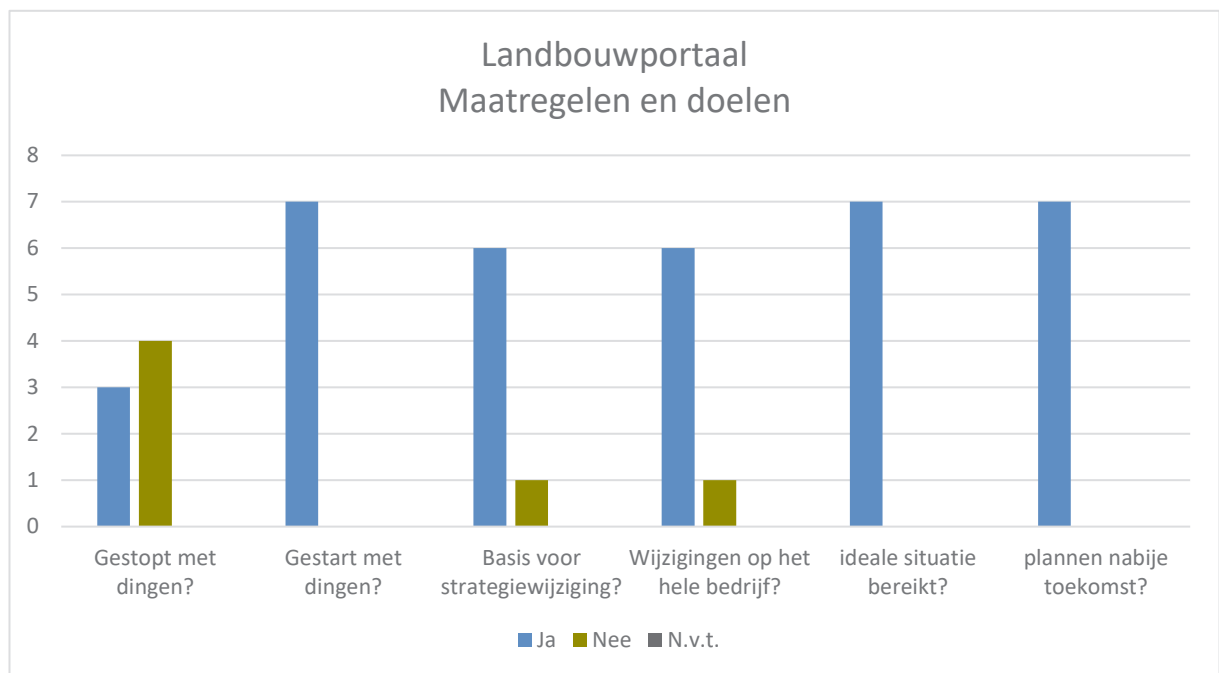
project nog niet kenden. Twee deelnemers geven aan dat ze door het project makkelijker kunnen samenwerken. De redenen hiervoor zijn: *“Een bekend gezicht is makkelijker bereikbaar”* en *“Maatregelen die je met een groep kunt delen leveren potentieel een betere samenwerking op”*. Maatregelen waaraan gedacht kan worden om te delen zijn bijvoorbeeld een baggerpomp of een wiedege.

Vier deelnemers geven aan dat ze niet anders naar hun bedrijfsvoering zijn gaan kijken door het project. De deelnemers die wel anders naar hun bedrijfsvoering zijn gaan kijken, geven aan dat ze meer bezig zijn met waterkwaliteit op hun bedrijf. Op de vraag of de geïnterviewden denken of anderen door het project anders naar de bedrijfsvoering zijn gaan kijken, antwoordt het merendeel dat ze dat niet kunnen zeggen. Twee geïnterviewden geven aan dat er *“bij een hoop mensen onwetendheid zit”*, dat mensen koppig zijn en dat boeren niet vaak op computers opzoeken wat er allemaal mogelijk is: *“het hangt van de persoon af wat hij met de informatie doet”*.

Alle deelnemers zien mogelijkheden om zaken anders aan te pakken. Hierbij gaat het vooral om de mogelijkheden die het project subsidieert en het *“extra zetje”* wat het project geeft. De meerderheid van de deelnemers is van mening dat dit voor andere collega’s ook geldt.

Alle deelnemers hebben tastbare uitkomsten vanuit het project. Deze uitkomsten variëren van verbeterde waterkwaliteit tot aangekochte machines en opgedane kennis.

Maatregelen en doelen

Alle deelnemers zijn gestart met maatregelen naar aanleiding van het project, drie van hen zijn ook gestopt met maatregelen. De maatregelen worden door zes van de zeven deelnemers ingezet op het hele bedrijf. De andere deelnemer is maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Alle geïnterviewden geven daarbij aan dat ze tevreden zijn met hoe deze regeling voor hen heeft uitgepakt, maar dat ze hun ideale situatie nog niet hebben bereikt. Ze hebben dan ook allemaal al plannen klaarliggen voor de toekomst, de een al meer uitgewerkt dan de ander. Financiering en advies van een coach/adviseur zijn de meest gehoorde voorwaarden om met de toekomstplannen aan de slag te gaan. Twee deelnemers geeft hierbij aan dat de coach die door het landbouwportaal wordt betaald wel gewaardeerd wordt, maar dat de werkzaamheden die nodig zijn het liefst door dit bedrijf zelf worden uitgevoerd, en dat ze verwachten daar goedkoper mee uit te zijn, maar dat dat op dit moment niet mogelijk is omdat je offertes van andere

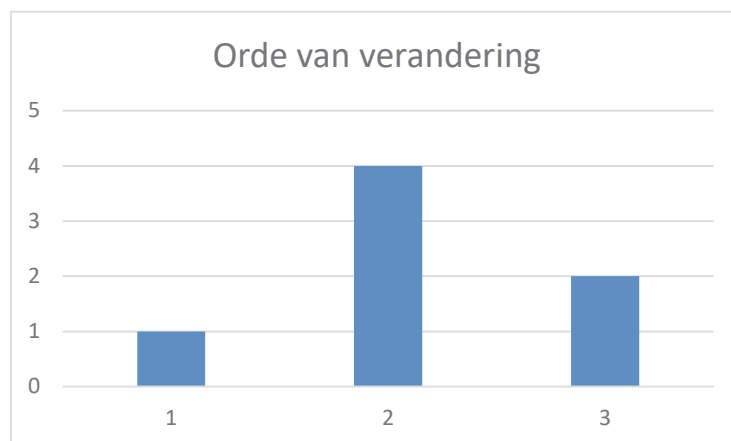
bedrijven moet indienen. De maatregelen of investeringen die worden aangegeven voor toekomstplannen zijn:

- Wiedeg
- Recreatiewoning
- Energiezuiniger bollenopslagsysteem
- Drinkbakken
- Veegmachine
- Hemelwater opvangen
- Ruige mestopslag verbeteren
- Was – en spoelplaats

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor “dingen beter doen”, de tweede orde voor “Andere (betere) dingen doen” en de derde orde voor “Nieuw bedrijfsdoel”, zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als “0” opgenomen in de onderstaande grafiek.

Het merendeel van de geïnterviewden plaatst zijn bedrijf in de tweede orde. Maatregelen die hierbij horen zijn het stoppen met volveldbespuiting, het stoppen met het schoonspuiten van machines op het gewone erg en het starten met het scheiden van perssappen, opvangen van hemelwater, het gebruik van een mollentrekker, aanschaffen van drinkbakken voor de koeien en het inrichten van een wasplaats. Eén geïnterviewde plaatst de maatregelen die hij op zijn bedrijf heeft uitgevoerd in de eerste orde “dingen beter doen”. Het gaat hierbij om maatregelen als: langere spuitboom, andere spuitkoppen en met GPS bespuiten.

Twee deelnemers geven aan dat ze maatregelen uitvoeren om hun nieuwe bedrijfsdoel na te jagen. Het gaat hierbij om maatregelen als de wasplaats en een kavelpad om afval- en voerstromen beter te scheiden op het bedrijf. De deelnemers geven beiden aan dat het project ervoor heeft gezorgd dat ze afspoeling van vervuild water vanaf het bedrijf naar de sloot willen voorkomen.

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven:

- “Besef begint enorm in te dalen, KRW had niemand tussen zijn oren, maar nu er middelen beginnen te verdwijnen, dat je toch denkt, ja, hier moeten we misschien beter op letten. Enorm veel chemie ertegenaan, maar weinig effectief. Dat de energie duurder is, is natuurlijk wel een enorme trigger om er zuinig mee om te gaan. Energie kan niet duur genoeg zijn”. Met dit laatste wordt gedacht dat

- de deelnemer hiermee bedoelde dat hoe duurder de energie is, hoe zuiniger er mee om wordt gegaan.
- "Uitvoering: doorlooptijd is ook te lang. Veehouders hebben vandaag idee, willen dat uitvoeren. Dit moet allemaal vooraf geregeld worden, kan niet achteraf. Moet geld voorschieten."
  - "Het is mooi dat dit soort potjes er zijn, anders had ik het niet gehad. Dan had ik gewacht tot het een verplichting werd. Dit stimuleert om het op te pakken."

9.4.4 Conclusie

Over het algemeen is men redelijk tevreden over het landbouwportaal. Het aanvragen wordt wel als relatief lastig ervaren, maar de helpdesk van het portaal was vaak goed bereikbaar voor hulp. Men was meestal al bezig met nieuwe bodem- en watermaatregelen, of dacht hier al over na, en de subsidie trok ze over de streep om het nu te doen. Ook geeft men aan dat er meer bekendheid gegeven kan worden aan het landbouwportaal. Deze deelnemers hadden er nu vaak via-via van gehoord, maar je zou meer gebruik kunnen maken van (sociale) media en bijeenkomsten.

Op de vraag in welke orde van veranderingen zij stappen hebben genomen is de conclusie dat deelnemers zowel in fase 1, 2 als 3 zitten. Vergeleken met de andere drie onderzochte DAW-investeringsregelingen (zie ook sectie 4.1 en Figuur 3 in het hoofdrapport) geven de bevroegde landbouwportaal deelnemers relatief vaak aan in fase 2 te zitten, wat betekent dat ze denken andere dingen te doen, om bestaande doelen binnen hun bedrijfsvoering te behalen. Bij alle acht de onderzochte projecten is er minimaal één deelnemers per orde van verandering.

9.4.5 Aanbevelingen

Het online aanvragen van een landbouwportaal Rijnland subsidie wordt door de gesproken deelnemers vaak als lastig ervaren. Eén van de verbeterpunten die naar voren komt in de gesprekken met de deelnemers is dan ook om te kijken of het mogelijk is om het online subsidieaanvraag systeemtechnisch te verbeteren en te versimpelen, zodat het voor ondernemers makkelijker en dus aantrekkelijker is om een aanvraag te doen en dat het hen minder tijd kost. Verder geven de deelnemers aan dat er dus vooral door moet worden gegaan met de regeling en dat er meer bekendheid aan moet worden gegeven.

9.5 Duurzaam Schoon Grondwater - Limburg

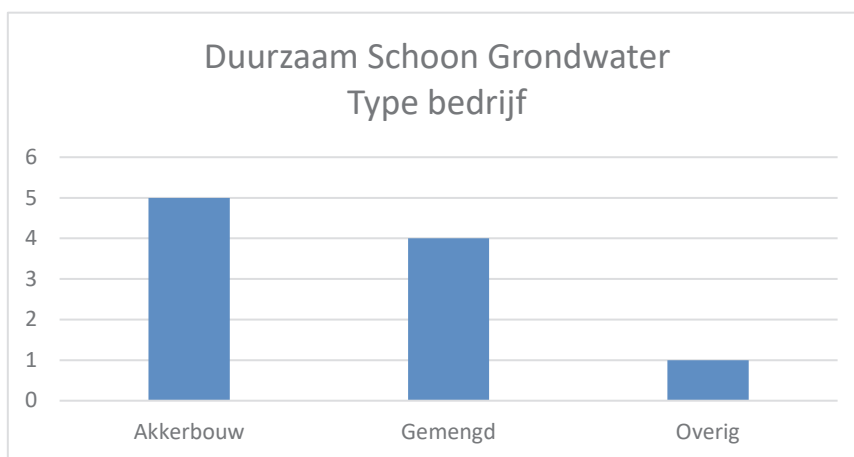
9.5.1 Over het project

Bij het project Duurzaam Schoon Grondwater (DSG) worden agrariërs met grond in eigendom of in gebruik in een grondwaterbeschermingsgebied in Limburg uitgenodigd om hun bijdrage te leveren aan het halen van de waterkwaliteitsdoelstellingen. Hierbij ligt de focus op de relatie tussen bodem, gewasopbrengst en bemesting en de resulterende nitraatuitspoeling naar het grondwater.

Het project is ruim 20 jaar geleden in Zuid-Limburg opgestart. Als onderdeel van een landelijke bestuursovereenkomst is het project in 2019 verder uitgerold over grondwaterbeschermingsgebieden in de rest van Limburg.

9.5.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

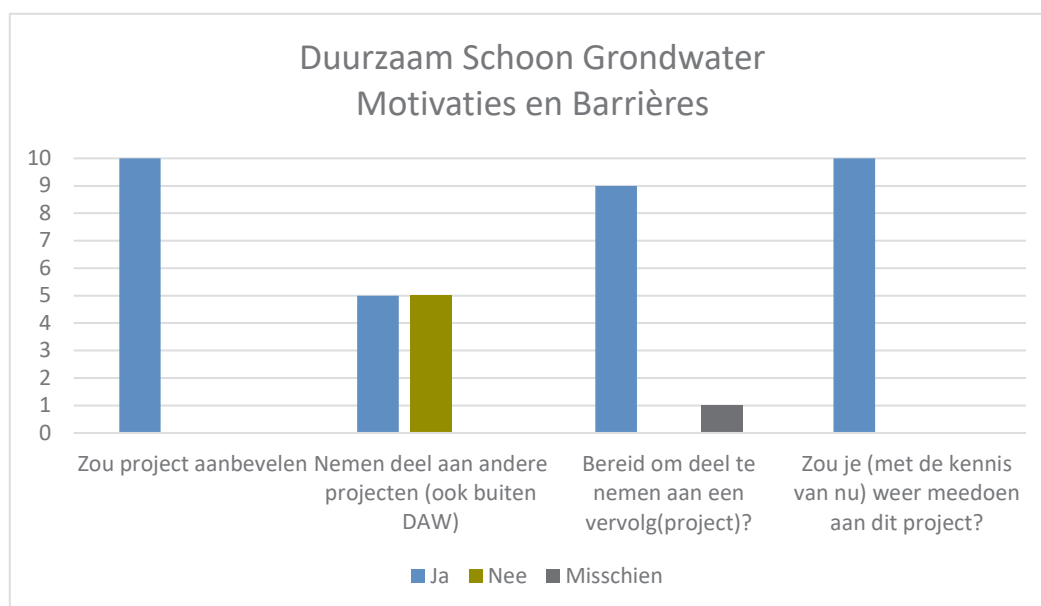
Van de geïnterviewde bedrijven, bestaat de helft uit akkerbouw. Vier bedrijven classificeren als gemengde bedrijven (akkerbouw en veehouderij), één bedrijf is een kwekerij van vaste planten.

Tijdens de interviews wordt over doelen en verandering gepraat. Waarom doen mensen mee en welke plannen hebben ze voor de toekomst? Sommige bedrijven hebben opvolging, waardoor langer vooruitgedacht kan worden dan bedrijven waar (nog) geen opvolging is en waar de ondernemer al op leeftijd is. Van de tien geïnterviewden waren er vier met opvolging, vier waar het nog niet bekend was of er opvolging zou zijn i.v.m. te jonge of nog geen kinderen en twee bedrijven zonder opvolging.

9.5.3 Uitkomsten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De redenen van de geïnterviewden om mee te doen met het project variëren. Een aantal agrariërs doen mee omdat ze daarvoor benaderd zijn door WML of omdat hun vaders al meededen. Een aantal hebben zichzelf gemeld en doen mee omdat ze inzichtelijk willen hebben hoeveel stikstof er daadwerkelijk uitspoelt naar het grondwater. Een opvallende motivatie om deel te nemen lijkt dat deelnemers (ook) meedoen om data te verzamelen die ze eventueel strategisch in kunnen zetten in de toekomst. Het overgrote gedeelte van de agrariërs doet daarnaast ook mee omdat het als nuttige kennis wordt gezien. Door het project krijg je beter inzicht hoeveel bemesting er daadwerkelijk nodig is, waardoor kosten bespaard kunnen worden en de uitspoeling lager wordt.

Alle deelnemers zouden deelnemen aan een vervolg van het project Duurzaam Schoon Grondwater. Ook zouden ze allemaal met de kennis die ze nu over het project hebben, opnieuw meedoen met het project. Alle deelnemers zouden het project ook aanbevelen aan anderen. Eén deelnemer zou het project echter pas aanbevelen aan anderen wanneer zij zelf al eerst onderzoek hebben gedaan naar bemesting en bodem. Deze deelnemer is van mening dat toekomstige deelnemers eerst zelf een bemestingsplan moeten maken en een beeld moeten hebben welke gronden ze hebben. Daarna kan het project nuttig ingezet worden.

Naast het project Duurzaam Schoon Grondwater, doet de helft van de boeren ook mee aan andere projecten (ook buiten DAW).

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen een aantal opmerkingen.

Succesfactoren van het project Duurzaam Schoon Grondwater zijn:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Inzicht verkrijgen, kennis opdoen	6x
Teelt- en mestbegeleiding	5x
Nitraatuitspoeling teruggebracht	2x

Partijen werken goed samen	1x
Stimulering om bijvoorbeeld organische stof te verhogen	1x
Kunstmest besparen	1x
Het is gratis	1x
Adviseurs zijn kundig	1x
Eigen metingen en kennis in huis (niet afhankelijk van anderen)	1x
Bijeenkomsten zijn nuttig	1x

De deelnemers zijn goed te spreken over de manier waarop kennis en inzichten gedeeld worden. Ze zijn blij met de adviseur, die ze vaak al kennen, en hebben baat bij de teelt- en mestbegeleiding.

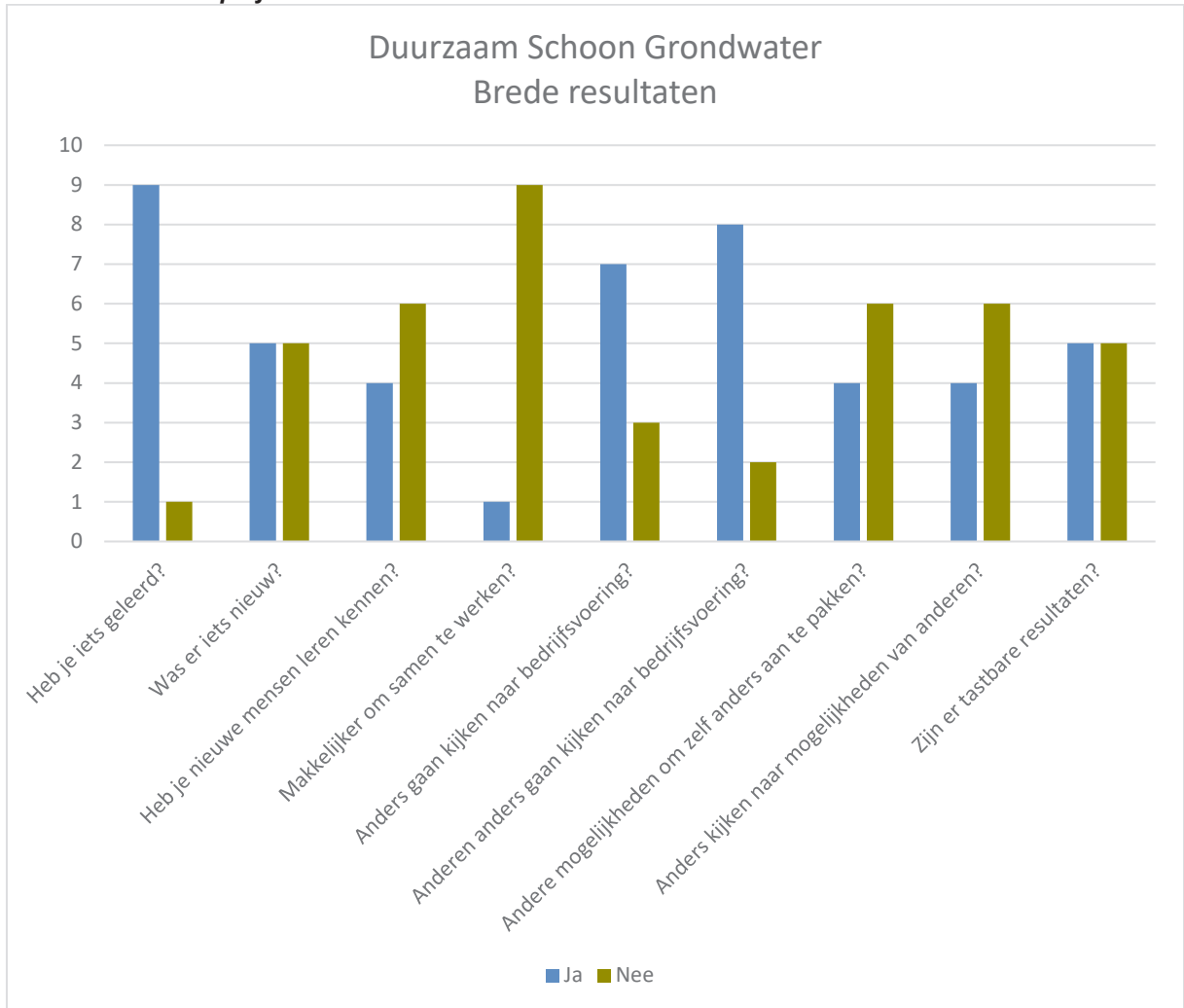
De volgende verbeterpunten worden genoemd:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Resultaten terugkoppelen naar (mest)beleid	4x
Geen verbeterpunten	3x
Informatie en resultaten meer delen (met andere deelnemers, projecten)	2x
Project uitbreiden (niet alleen stikstof)	1x
Nut is voor grondwaterbeschermingsgebied, niet voor de boer zelf	1x
Check of monsterlocaties voldoende representatief zijn	1x
Let op bij het groter maken van het project dat de kwaliteit niet verloren gaat	1x
Alle agrariërs verplichten tot minstens één meting (vergroten bewustwording)	1x

De deelnemers verwachten dat door hun deelname een terugkoppeling naar het (mest)beleid gemaakt kan worden. De resultaten uit het project komen niet overeen met de regionale modeluitkomsten. Dit geeft volgens de deelnemers aan dat maatwerk noodzakelijk is in beleid en dat er niet gegeneraliseerd kan worden. De deelnemers ervaren deze terugkoppeling nu niet.

Ondanks dat zijn de deelnemers over het algemeen tevreden over het project Duurzaam Schoon Grondwater.

Uitkomsten uit het project

Negen geïnterviewden hebben geleerd van het project. Dit zat hem vooral in de hoogte van de uitspoeling per perceel en de relatie van bemesting en uitspoeling. Voor 5 deelnemers waren er ook zaken nieuw. Voor de deelnemers die iets geleerd hebben, maar niet iets nieuw vonden geldt dat de informatie eigenlijk wel bekend was, maar dat het project de kennis verdiept heeft. Opvallend is dat alle geïnterviewde deelnemers die al resultaten van stikstofmetingen hadden ontvangen, aangaven dat deze resultaten onder de norm die door de Nederlandse overheid is opgesteld zaten en dat daarmee de lokaal verzamelde data afwijkt van modellen en het algemene beeld dat nitraatnormen worden overschreden.

Meer dan de helft van de boeren geeft aan geen nieuwe mensen te hebben leren kennen door het project. Kennisuitwisseling vindt plaats 1-op-1 en de adviseur die langskomt kennen ze meestal al, omdat deze adviseur ook vaak al langskwam voor de mestboekhouding. De deelnemers die wel nieuwe mensen hebben leren kennen, geven aan dat het vooral om mensen van het project zelf gaat. De boeren in de omgeving die ze bij bijeenkomsten treffen, kennen ze allemaal al. Daardoor zorgt het project ook voor negen van de tien boeren niet voor makkelijkere samenwerking: deze samenwerking bestond al.

Naast de kennis- en netwerkontwikkeling, zijn de boeren ook ondervraagd over wijzigingen in hun bedrijfsvoering die zij zelf liëren aan dit project. Het kan hierbij gaan om dingen waar ze mee gestart maar ook mee gestopt zijn. Meer dan de helft van de boeren geeft aan dat ze hun bedrijfsvoering aangepast hebben door de dingen die ze in dit project geleerd hebben. Zij denken dat anderen die aan dit project meedoen, soortgelijke aanpassingen aan hun bedrijfsvoering hebben gedaan. Toch ziet de meerderheid

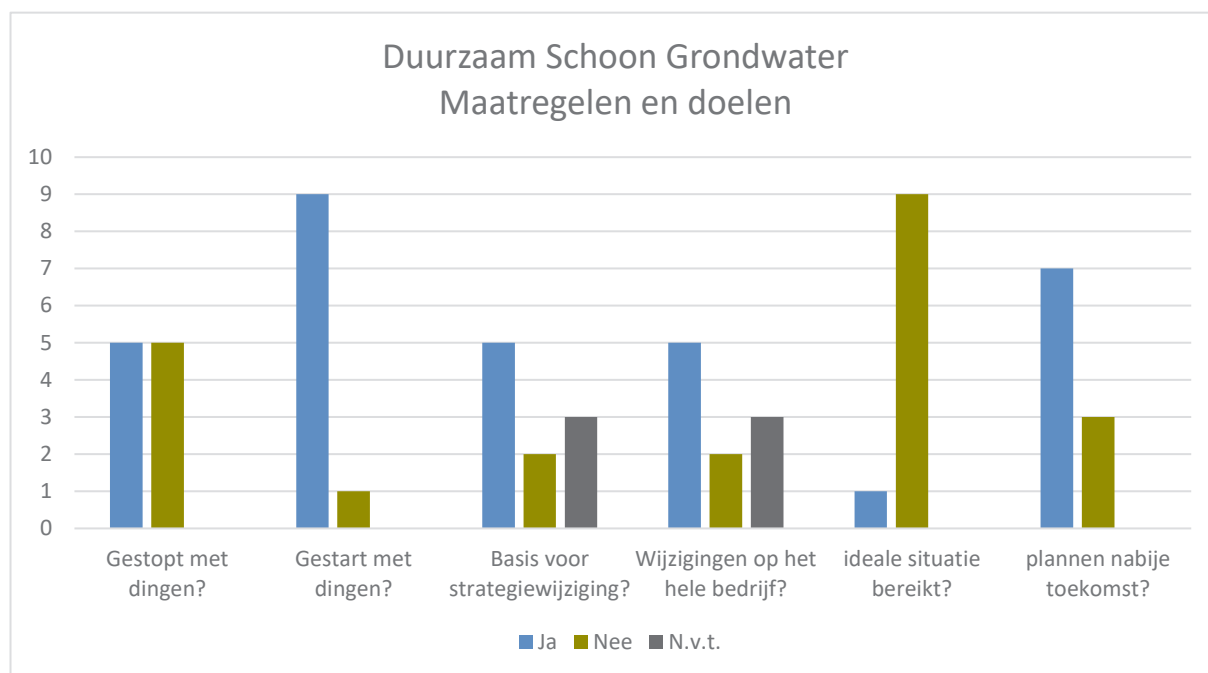
geen andere mogelijkheden bij henzelf en bij anderen om onderdelen van de bedrijfsvoering anders aan te pakken. De meeste mogelijkheden zijn al bekend. De boeren die aangeven wel nieuwe mogelijkheden te zien, geven aan dat dit vooral in het uitbreiden van kennis zit. Daarmee verzamelen deelnemers relevante inzichten die voedend zijn voor keuzes in bedrijfsvoering. Een van de deelnemers zei over aanpassingen in de bedrijfsvoering: *“Als je de uitslag krijgt van de stikstofmetingen, zal iedereen anders over de bedrijfsvoering gaan denken”*.

Wijzigingen in de bedrijfsvoering die gemaakt zijn, zijn bijvoorbeeld:

- Secuurder bemesten
- Grotere biodiversiteit nastreven
- Bouwplan uitbreiden/aanpassen op mogelijke mestgift
- Moment van bemesten en zaaien aanpassen

Op de vraag of deelnemers ook tastbare uitkomsten uit het project hebben gehaald, reageren de boeren 50/50. Wanneer deelnemers (nog) geen tastbare resultaten zagen zeiden ze dat vooral omdat ze wel kennis hebben opgehaald, maar dat geen tastbaar resultaat vinden. De deelnemers die wel tastbare resultaten zagen, zien bijvoorbeeld de stikstofuitspoeling teruglopen bij de jaarlijkse metingen.

Maatregelen en doelen

Alle geïnterviewden hebben aangegeven of ze met maatregelen gestart of gestopt zijn naar aanleiding van het project Duurzaam Schoon Grondwater. Negen deelnemers geven aan te zijn gestart met maatregelen en vijf (ook) te zijn gestopt door deelname aan project. Eén van agrariërs is nergens mee gestopt of gestart door deelname. Hij heeft recentelijk wel aanpassingen in zijn bedrijfsvoering doorgevoerd maar dat lieert hij niet aan deelname, maar aan huidige en mogelijke toekomstige wetgeving. Wel gaf deze deelnemer aan dingen te hebben geleerd.

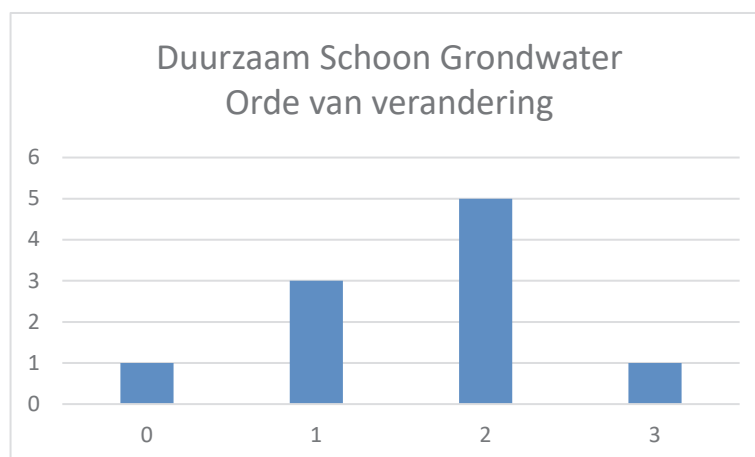
Interessant om hierbij op te merken dat maatregelen nemen niet door alle deelnemers als tastbaar resultaat wordt (h)erkend. Tastbare uitkomsten lijken gefocust op uitkomsten in verminderen van nitraatuitspoeling, waarbij het nemen van maatregelen middelen zijn om resultaat te bereiken.

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor “dingen beter doen”, de tweede orde voor “Andere (betere) dingen doen” en de derde orde voor “Nieuw bedrijfsdoel” zie secties 2.2.2 en 2.3.

Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek.

Het grootste gedeelte van de deelnemers plaatsen zichzelf in de tweede orde "Andere (betere) dingen doen". Maatregelen die volgens de deelnemers in deze fase passen zijn bijvoorbeeld compost in plaats van mest gebruiken, nieuwe manier van aardappels planten, niet-kerende grondbewerking en betere mestverdeling door het jaar heen en op het land. Eén deelnemer zit in de derde orde "nieuw bedrijfsdoel". Door het project heeft hij als extra bedrijfsdoel om de stikstofuitspoeling op een zo laag mogelijk niveau (het liefst 0) te brengen. 3 deelnemers zitten in de eerste orde "betere dingen doen". De maatregelen waar zij zich mee bezig houden gaan over secuurder bemesten ("*less is more*") en het gebruiken van (kunst)mest die beter past bij de gewassen die gezaaid worden.

Opvallend hierbij is dat dezelfde maatregel zowel in de 1^e als in de 2^e orde terugkomt, namelijk de mestverdeling (securder bemesten). Dit laat zien dat waar het secuur bemesten voor de een iets "beter doen" is, dat voor de ander iets nieuws of anders is.

De maatregelen worden door de meesten als strategiewijziging ingezet op het hele bedrijf. Twee deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf. Negen van de tien agrariërs geven daarbij aan dat ze de ideale situatie voor hun bedrijf nog niet hebben bereikt. Een veelgehoorde opmerking over deze vraag is: "*Als boer ben je nooit klaar. Er zijn altijd nieuwe doelen om te halen*". De agrariër die aangeeft dat hij wel al zijn doelen/de ideale situatie heeft bereikt, is zijn bedrijf aan het afbouwen en zal gaan stoppen. Wel heeft hij als ambitie om het bedrijf netjes te houden en de bodem intact te laten voor de volgende generatie. Zeven van de tien agrariërs hebben plannen om stappen te zetten in de nabije toekomst.

Een greep uit de gewenste ideale situaties:

- Meer compost of organische mest gebruiken, en daardoor met kunstmest kunnen stoppen
- Kunnen meten welke nutriënten er in dierlijke mest zitten, zodat duidelijk is wat je in de bodem stopt. Zo heb je ook een beter beeld van wat eruit kan spoelen.
- Ruimer bouwplan
- Circulair bedrijf
- Uitspoeling zo laag mogelijk

Plannen voor de nabije toekomst:

- Nieuwe manier van aardappels planten, waardoor minder mest nodig is en de mest beter opgenomen kan worden
- Nieuwe stal
- Onkruidlaser / elektrocutermachine voor onkruid (geen gewasbeschermingsmiddelen nodig)

- Mest specifiek op juiste plaats aanbrengen (o.a. met takenkaarten, speciale meststrooiers)
- Ruimer bouwplan

Het ruimere bouwplan is voor sommige deelnemers een wens, maar nog geen plan voor de nabije toekomst omdat er meer gronden voor nodig zijn.

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven. Hieronder volgen deze opmerkingen.

- In buitenlandse vakbladen staat veel informatie, ook over stikstofuitspoeling. Maak daar ook binnen het project gebruik van.
- Hoe vergelijken de Nederlandse metingen met die van het buitenland? Lössgebieden in Nederland worden nu vergeleken met Nederlandse zandgebieden, terwijl dat niet hetzelfde is. In Europa zijn meer Lössgronden. Hoe vergelijken de metingen daarmee?
- Laat de resultaten van dit project publiceren in bijvoorbeeld de Nieuwe Oogst. Deel het met meer agrariërs!
- *"Alle boeren die in fase 1 van transitie zitten dragen al bij. Het zijn de boeren die in fase 0 zitten waar je op af moet gaan!"*
- Er zaten verschillen tussen de stikstofmetingen van dit project en het RIVM. Dit scheidt verwarring! Het blijkt dat de monsters van het RIVM te lang lagen te drogen waardoor de concentratie stikstof in bodemvocht toenam. Deze metingen kwamen daardoor altijd hoger uit dan die van het project.
- *"Het project moet door blijven lopen, het is erg nuttig!"*
- *"Laat alle agrariërs verplicht een keer per zoveel jaar een stikstofmeting uitvoeren. Dan verhoog je bij iedereen het bewustzijn. Zo bereik je ook mensen die nog in fase 0 zitten/te weinig kennis hebben."*
- Organiseer bijeenkomsten waar boeren met elkaar kunnen sparren over de zaken die ze geprobeerd hebben maar wel of niet werken. Dit punt geldt voornamelijk in Zuid-Limburg. In Noord-Limburg worden wel bijeenkomsten georganiseerd.
- Idee voor nieuw project: Mineralen en/of sporenelementen bemonsteren. Uitbreiding op het stikstofgehalte.

9.5.4 Conclusie

Alle deelnemers aan dit project zijn positief over het project. De deelnemers zijn intrinsiek gemotiveerd om maatregelen te nemen voor een duurzamer bedrijf, zoals onderstaande quote uit een van de gesprekken laat zien:

"Als iedereen in Nederland in fase 1 zou zitten, dan zouden we al heel ver zijn. Iedereen die met een project meedoet is bewust en zit daarmee automatisch in fase 1, anders doe je niet mee [met het project, red.]. Helaas zijn er nog te veel boeren in fase 0."

Veel agrariërs lopen tegen de wet- en regelgeving aan. Ze willen zich indekken door metingen uit te laten voeren voor het geval er nieuwe regelgeving bedacht wordt waarop ze afgerekend kunnen worden.

Het valt op dat veel deelnemers het meten erg belangrijk vinden. Dit komt mede doordat de resultaten van deze metingen vaak positiever uitvallen dan de modelweergaves. Zij raden dan ook aan om meer metingen uit te voeren en deze metingen te publiceren. Ze hopen dat door meer te meten, de modellen ook verbeterd kunnen worden en/of de modeluitkomsten anders geïnterpreteerd kunnen worden. Het lijkt nu alsof het regionale beeld van grondwaterkwaliteit niet overeenkomt met de lokale metingen, waarbij lokale metingen positiever uitvallen.

9.5.5 Aanbevelingen

Een van de grote succesfactoren van dit project is de adviseur die bij de deelnemers op het erf komt. De adviseurs waren al bekend bij de deelnemers, wat het vertrouwen vergroot. Deze adviseurs zouden wel een grotere rol kunnen spelen in het doorvertalen van projectbevindingen naar beleid.

Het project brengt kennis en inzicht bij de deelnemers, die er met hun eigen adviseur mee aan de slag gaan. Het project heeft de ambitie om meer deelnemers te bereiken. De huidige deelnemers geven daarvoor enkele tips. Belangrijke voorwaarde voor het uitbreiden is dat de kwaliteit van het project niet achteruitgaat. Bij een grotere groep deelnemers moeten er meer adviseurs ingeschakeld worden. Deze adviseurs zullen opgeleid moeten worden zodat zij de juiste kwaliteit kunnen leveren op het gebied van kennis over mest- en teeltbegeleiding.

Er worden door meerdere projecten metingen uitgevoerd. Voorkom verwarring bij de deelnemers door projectleiders van deze projecten met elkaar af te laten stemmen. Hierdoor kunnen bijvoorbeeld verschillen in metingen sneller aangekaart worden. Als projecten complementair aan elkaar zijn, laat ze dan ook samen optrekken: deel meetmomenten en resultaten tussen de projecten en geef aan waarvoor de verschillende projecten de metingen hebben uitgevoerd.

9.5.6 Vergelijking met vorige evaluatie

Duurzaam Schoon Grondwater is tijdens de vorige analyse van DAW-projecten in 2021 ook geëvalueerd. Bij deze vorige evaluatie kwam naar voren dat deelnemers meedoen met DSG om te zorgen voor een beter en werkbaar beleid. In de huidige evaluatie wordt deze motivatie weer genoemd. Deelnemers doen mee om te laten zien dat het huidige beleid, gestoeld op modelweergaves, niet overeenkomt met de werkelijkheid. De adviseur die bij de deelnemers aan tafel zit, zou hier een krachtige rol in kunnen spelen door de resultaten te bundelen en te delen met overheden, zodat het beleid kan leren van dit project.

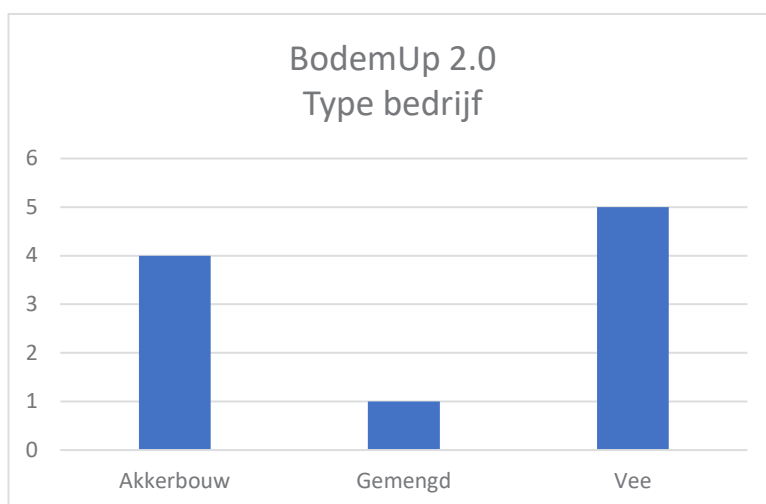
9.6 BodemUp 2.0 – Brabant

9.6.1 Over het project

BodemUP 2.0 Brabant is een project dat als doel heeft om grootschalig bodemmaatregelen te realiseren op agrarische bedrijven in Noord-Brabant. Het project werkt aan het halen van gebiedsopgaven zoals de Kaderrichtlijn Water en de Nitraatrichtlijn, maar ook aan duurzame landbouw mét toekomstperspectief. De looptijd van het project is 5 jaar (2022–2027). Het streven is om ca. 2000 agrariërs te werven als deelnemer. Zij krijgen via een bodemcoach advies op maat over passende bodemmaatregelen. Zo werken zij aan een vitalere bodem en een betere waterkwaliteit.

9.6.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

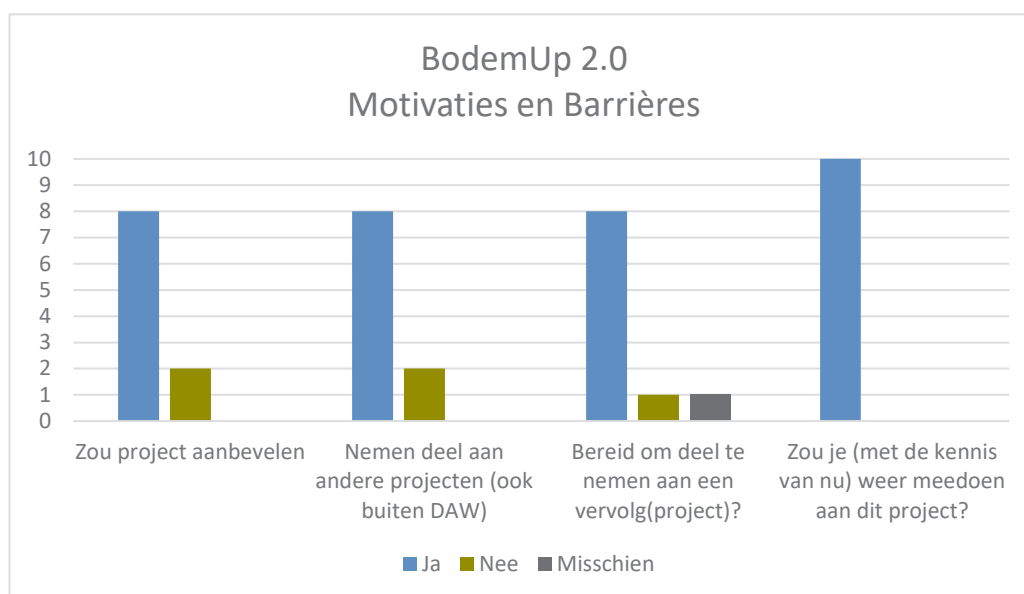
Van de geïnterviewde bedrijven, bestaat de helft uit Veehouderijen. Vier bedrijven zijn akkerbouwbedrijven en één bedrijf classificeert als gemengd bedrijf (akkerbouw en veehouderij).

Sommige bedrijven hebben opvolging, waardoor er in het algemeen langer vooruitgedacht kan worden dan bedrijven waar (nog) geen opvolging is maar waar de huidige ondernemer al wel op leeftijd is. Van de tien geïnterviewden waren er vier met opvolging, drie waar nog niet bekend was of er opvolging zou zijn i.v.m. te jonge of geen kinderen en drie zonder opvolging. Tijdens de interviews wordt over lange termijndoelen en het zetten van stappen gepraat. Waarom doen mensen mee en welke plannen hebben ze nog voor de toekomst?

9.6.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De redenen van de geïnterviewden om mee te doen met het project variëren.

De helft van de deelnemers geeft aan benaderd te zijn of via de mail of een vakblad. Anderen zeggen gehoord te hebben over het project. Alle deelnemers zijn aangehaakt omdat ze meer wilden leren, en dan specifiek over mest, stikstof en bodem. Daarnaast zijn er enkele deelnemers die ook meedoen omdat ze hopen dat de resultaten gedeeld worden met de overheid, en zodat ze zichzelf in kunnen dekken voor het geval de overheid nieuwe regelgeving maakt.

Acht deelnemers zouden het project aanraden aan anderen, twee deelnemers niet. De redenen waarom ze het project niet aanraden zijn: "De bodemcoach is niet kundig genoeg" en "de communicatie in het project is niet goed. Er worden wel monsters genomen maar de resultaten daarvan worden niet gedeeld." De vaakst genoemde reden waarom deelnemers het project wel aan zouden raden is dat het laagdrempelig is om deel te nemen en dat het als "no-regret" wordt ervaren: "dat je er niet dommer van wordt". De kennis is nuttig, maar dit hangt wel af van de bodemcoach.

Zeven van de tien deelnemers doet ook aan andere projecten mee buiten BodemUp 2.0. Eén van deze projecten is Brabant Bemest Beter. Dit project lijkt heel erg op het BodemUp 2.0-project, waarbij dezelfde adviseur langskomt op het bedrijf. Hierdoor is niet goed te onderscheiden welke resultaten er aan Brabant Bemest Beter of aan BodemUp 2.0 toegeschreven kunnen worden. Twee deelnemers doen mee aan deze beide projecten.

Een deelnemer twijfelt of hij mee zou doen aan een vervolgproject omdat de coach die bij hem langskomt niet kundig genoeg is. Eén deelnemer geeft aan zich niet op te geven voor een vervolg op BodemUp 2.0 omdat hij "de resultaten (van de metingen, red.) toch niet terugkrijgt". De overige 8 deelnemers zouden wel aan een vervolg meedoen. Alle deelnemers zouden weer met het project meedoen met de kennis die ze er nu over hebben.

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen een aantal opmerkingen.

Succesfactoren van het project BodemUp 2.0 zijn:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
----------------	---------------------

Bodemcoach met kennis	2x
Vergroten bewustwording en kennis	2x
Kennisdeling, groepsbijeenkomsten	2x
Relatie theorie en praktijk is goed	2x
Onafhankelijke adviseur	1x
Gratis	1x
Nieuwsbrief is interessant	1x
Goed dat er gemeten wordt	1x
Aandacht voor bodembeheer	1x
Cijfers/resultaten komen beschikbaar	1x
De adviseur is ook het aanspreekpunt voor het project	1x
Doelstelling en de uitvoering van het project zijn voldoende duidelijk	1x

Deelnemers zijn blij met de kennis die gebracht wordt en dat ze met een adviseur kunnen sparren over mogelijke maatregelen op het bedrijf. Door het veld in te gaan met de adviseur wordt de kennis als het ware zichtbaar, wat als erg positief ervaren wordt.

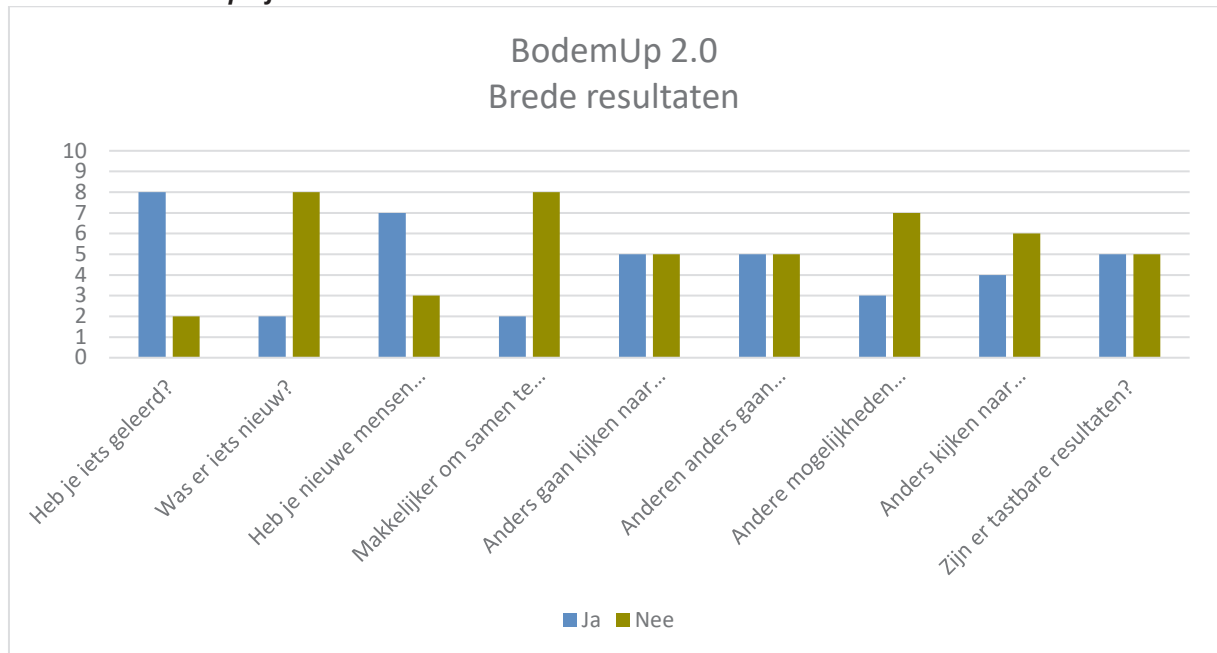
Enkele van de bovengenoemde succesfactoren worden door andere deelnemers echter ook als verbeterpunt aangekaart. De verbeterpunten voor het project BodemUp 2.0 zijn:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Niet alle bodemcoaches zijn capabel, sommigen hebben te weinig (praktijk)ervaring	4x
Communicatie naar deelnemers kan beter i.r.t. afspraken voor bijeenkomsten, afspraken van bodemcoaches, voortgang van het project etc.	4x
Resultaten zouden teruggekoppeld moeten worden naar (landelijk) beleid	2x
Meetresultaten worden te weinig gedeeld met of vergeleken tussen deelnemers	2x
Resultaten van metingen zijn niet binnengekomen	2x
Meer bijeenkomsten of praktijklessen (bijv. proefvelden, bodemkuil)	2x
Invloed van het weer op de metingen wordt nu niet meegenomen	1x
Doel van het programma is niet duidelijk	1x
Er zijn geen verbeterpunten	1x
Bodemcoaches zouden meer tijd aan een casus/bedrijf moeten kunnen besteden, zodat de kwaliteit van het advies omhooggaat	1x
Prestatiebonus regelen voor de genomen maatregelen: moedigt aan om beter je best te doen.	1x
Geen tijd/moeite stoppen in deelnemers die niet geïnteresseerd zijn	1x

Meerdere deelnemers geven aan dat de bodemcoach die langskomt minder kennis heeft dan zij zelf. Hierdoor worden de gesprekken als niet nuttig ervaren. Daarnaast is de communicatie een groot verbeterpunt. Er zijn deelnemers die geen informatie (meer) ontvangen over het project, ondanks dat er nog wel metingen uitgevoerd worden bij hen op het bedrijf.

Eén van de genoemde verbeterpunten is een prestatiebonus voor genomen maatregelen. Een voorbeeld voor een prestatiebonus voor het implementeren van maatregelen is: meer mogen irrigeren als je bodem als spons als maatregel hebt toegepast. Ook kun je consequenties hangen aan nitraatuitspoeling: boven de norm betekent extra maatregelen nodig, onder de norm is er meer vrijheid met het beleid (bijvoorbeeld met irrigeren of bemesten).

Uitkomsten uit het project

Acht van de tien deelnemers hebben iets geleerd van het project. De deelnemers hebben vooral geleerd over bodemleven, bemesting, niet-kerende grondbewerking, peilverhoging, storende lagen in de bodem en bodemverdichting. Voor slechts 2 van hen was er ook echt iets nieuw, voornamelijk de kennis over bodem-mest-plantinteractie en bodemverdichting. Een quote daarover van iemand die naar eigen zeggen niets nieuws heeft geleerd: *“Op een cursus is ook niet alles nieuw, maar het is wel goed om meerdere keren hetzelfde te horen om het belang ervan in te zien.”*

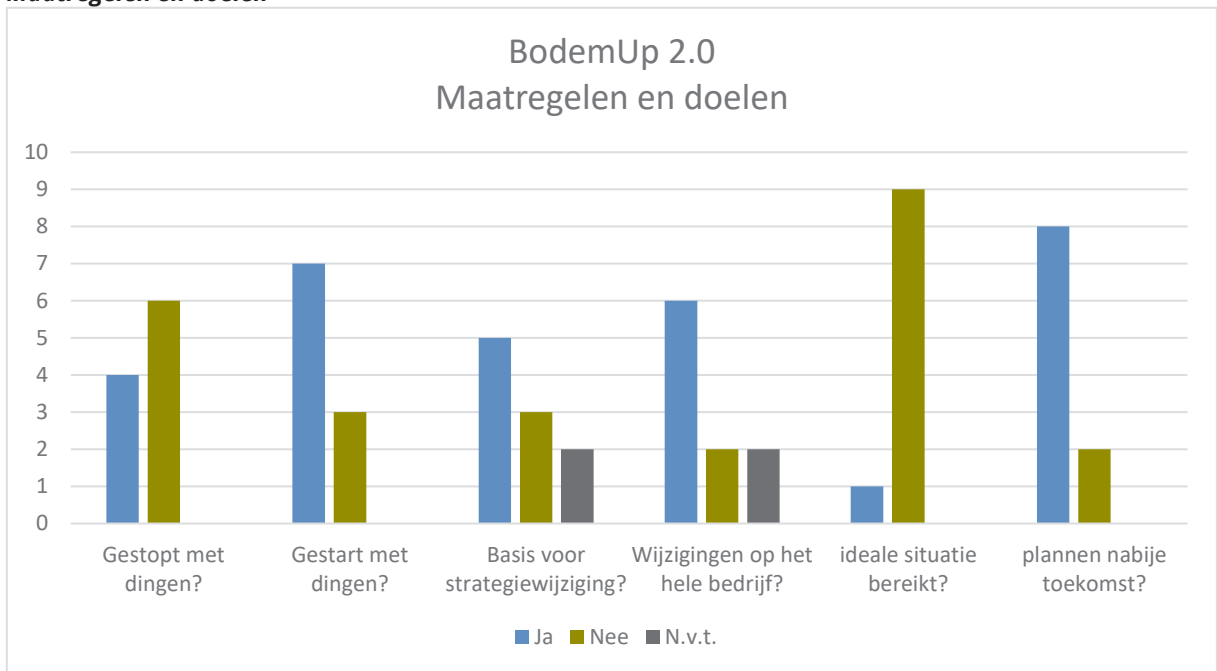
Zeven deelnemers hebben nieuwe mensen leren kennen. Dit zijn vooral mensen van het project zoals de bodemcoach en de projectleider. Enkele deelnemers zijn naar bijeenkomsten geweest en hebben daar nieuwe mensen leren kennen.

De helft van de geïnterviewden geeft aan dat ze door deelname aan het project anders naar de bedrijfsvoering zijn gaan kijken. De andere helft geeft aan dat ze altijd al met de bodem bezig waren, dus het project aan sich heeft daardoor geen invloed op de bedrijfsvoering.

Drie agrariërs geven aan dat ze door het project nieuwe mogelijkheden zien om zaken anders aan te pakken. Twee van hen denken dat anderen ook andere mogelijkheden zien om onderdelen van de bedrijfsvoering aan te passen. Twee agrariërs die zelf geen nieuwe mogelijkheden zien, denken wel dat anderen nieuwe mogelijkheden ontdekken door het project, voornamelijk op het gebied van kennisontwikkeling. *“Je loopt meestal al met gedachten of wens om dingen beter te doen, de coach geeft dan de handvaten.”*

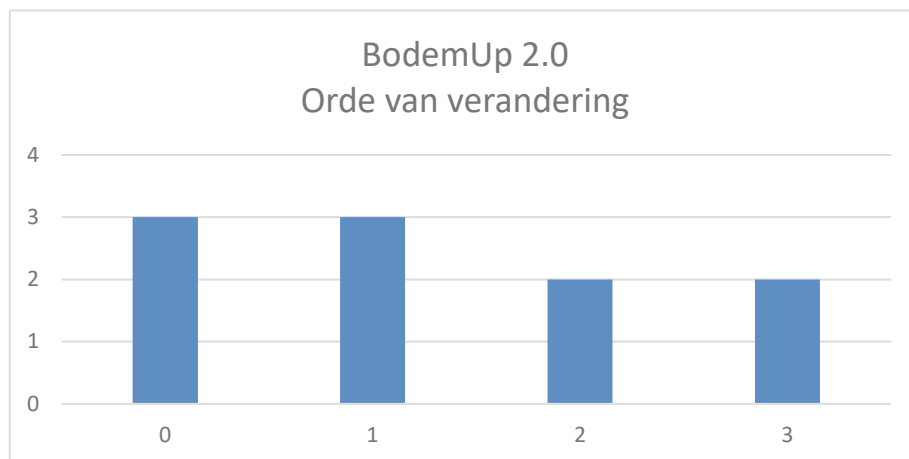
De helft van de geïnterviewden geeft aan dat ze tastbare uitkomsten uit het project halen. De uitkomsten die zij benoemen zijn opgedane kennis, dalende stikstofgehaltenes, beter bemestingsplan, minder uitdroging van bodem en hogere opbrengst door nieuw bemestingsplan, maar dit kan ook door het weer komen.

Maatregelen en doelen

Alle geïnterviewden hebben aangegeven of ze met maatregelen gestart of gestopt zijn naar aanleiding van het project BodemUp 2.0 Brabant. Zeven agrariërs zijn met maatregelen gestart. Vier van hen zijn ook gestopt met bepaalde maatregelen naar aanleiding van het project. Vijf deelnemers hebben aangegeven dat er tastbare uitkomsten zijn door het project (zie vorige paragraaf). Een aantal deelnemers lijken het toepassen van nieuwe maatregelen geen tastbare resultaten te vinden. Tastbare resultaten lijken gefocust op uitkomsten in verminderen van nitraatuitspoeling, waarbij het nemen van maatregelen middelen zijn om resultaat te bereiken.

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor "dingen beter doen", de tweede orde voor "Andere (betere) dingen doen" en de derde orde voor "Nieuw bedrijfsdoel" zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek.

Het grootste gedeelte van de deelnemers die gestart zijn met maatregelen vindt dat ze in de 1^e orde "Betere dingen doen" zitten. Maatregelen die de deelnemers tot deze fase rekenen zijn o.a. stoppen met ploegen en starten met ecoploegen, secuurder bemesten (perceelspecifiek), minder kunstmest gebruiken. De deelnemers die in de 2^e orde "Andere dingen doen" zitten, wijden dat aan een nieuwe techniek voor het zaaiklaar leggen van het land, het inzaaien van land met grasklaver in plaats van gras en het stoppen met glyfosaat. De deelnemers in de 3^e orde "nieuw bedrijfsdoel" geven aan dat ze ook maatregelen van de 2^e orde toepassen, maar dat ze met de combinatie van maatregelen aan een nieuw bedrijfsdoel werken, waardoor ze in de 3^e orde vallen. Maatregelen die zij uitvoeren zijn: Peilgestuurde drainage, water vasthouden, kruidenrijk grasland, gevarieerde (niet-monotone) groenbemester, niet-kerende grondbewerking en het zelf composteren van maaisel. De nieuwe bedrijfsdoelen van de deelnemers zijn respectievelijk natuurinclusieve boerderij en opwaarderen van reststromen (composteren maaisel).

Een drietal agrariërs geeft aan geen maatregelen gestart of gestopt te zijn door het project en vallen daardoor buiten de orde 1 t/m 3. Dit betekent echter niet dat zij geen maatregelen ingevoerd hebben in de afgelopen jaren. Eén van de deelnemers is bijvoorbeeld overgeschakeld naar biobased boeren en niet-kerende grondbewerking, maar schrijft dat niet toe aan het project BodemUp 2.0.

Een quote over verandering en transitie door een van de deelnemers weerspiegelt goed het sentiment van de geïnterviewden: *"Ik denk niet dat mensen allemaal anders gaan denken over bedrijfsvoering door alleen het project. De dingen die we in het verleden hebben gedaan waren met de kennis van toen niet slecht. Er veranderen dingen en er komen nieuwe inzichten. Dit zorgt voor een natuurlijke aanpassing van het bedrijf door voortschrijdend inzicht, wat uiteindelijk tot "transitie" kan leiden".*

De maatregelen worden door de meesten als strategiewijziging ingezet op het hele bedrijf. Drie deelnemers zijn maatregelen aan het testen op een gedeelte van het bedrijf.

9 van de 10 agrariërs geven daarbij aan dat ze de ideale situatie voor hun bedrijf nog niet hebben bereikt. Een veelgehoorde opmerking over deze vraag is: *"Als je je doelen bereikt hebt dan kun je beter stoppen".* De agrariër die aangeeft dat hij wel al zijn doelen/de ideale situatie heeft bereikt, is zijn bedrijf aan het afbouwen en zal gaan stoppen. 8 van de 10 boeren hebben daarbij plannen voor in de nabije toekomst.

Een greep uit de gewenste ideale situaties:

- Natuurinclusief bedrijf
- Potstal
- Kruidenrijk grasland
- Geen bestrijdingsmiddelen nodig
- Meer grond in eigen beheer, zodat er meer zicht is op het bodembeheer
- Ruimer teeltplan (bijvoorbeeld 1 op 6)
- Meer organische stof aanvoeren, geen kunstmest meer hoeven gebruiken
- Compost zonder verontreiniging aan (kunnen) voeren
- Meer koeien houden

Genoemde concrete stappen die deelnemers van plan zijn te zetten in de nabije toekomst zijn bijvoorbeeld:

- Kruidenrijk grasland
- Groenbemesters testen
- Schoffelen in plaats van bestrijdingsmiddelen
- Bodempreparaatschimmels toepassen
- Bandenaflaatsysteem implementeren
- Windmolentje op erf

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven.

Veel deelnemers geven aan dat ze tegen het beleid en vergunningverlening aanlopen. Ze hebben wensen om het bedrijf beter te maken, maar het beleid staat het niet toe. Dit leidt tot frustratie, omdat ze op andere punten waar het al wel goed gaat juist aanpassingen moeten doen.

Ook missen ze richting in het beleid. De regelgeving is instabiel, waardoor het niet duidelijk is welke kant de deelnemers met hun bedrijf op moeten. De doelen die ze zich nu stellen, zouden binnenkort misschien al niet meer mogen, of moeten juist uitgebreider.

Een andere veelgehoorde wens is dat de resultaten uit het project BodemUp 2.0 gedeeld moeten worden met overige deelnemers en vooral ook met de overheden. De resultaten blijken vaak helemaal niet boven de norm uit te komen en wanneer deze resultaten niet gedeeld worden kan de overheid niet weten dat het wel meevalt met de stikstofuitspoeling.

Overige opmerkingen die deelnemers over het project mee wilden geven:

- De kwaliteit van de bodemcoach is bepalend voor het succes. Een bodemcoach die minder weet dan de agrariër is geen goede reclame voor het project.
- Voorheen was het project gericht op waterwingebieden. Dit wordt sinds kort uitgebreid. Hierdoor mogen bodemcoaches maar één keer per jaar langskomen. De geïnterviewde agrariërs geven aan dat ze denken dat de kwaliteit van het project daarmee achteruitgaat. Ze noemen daarbij ook ideeën om dit tegen te gaan, bijvoorbeeld door de bodemcoach vaker langs te laten komen per bedrijf (waardoor meer bodemcoaches nodig zijn), gemotiveerde agrariërs belonen met meer advies, groepsessies organiseren waarbij de bodemcoach meerdere boeren tegelijk van advies kan voorzien.
- In het project worden percelen van de agrariërs gemonitord. Veel agrariërs hebben gronden grenzend aan natuurgebieden. De stikstofwaarden in deze natuurgebieden zijn hoger dan in de percelen van agrariërs, maar wie gaat ervoor zorgen dat die waarden in de natuurgebieden lager worden?
- Er zijn bijeenkomsten, maar die worden alleen aangekondigd in de nieuwsbrief van ZLTO. Er zijn deelnemers aan het project die geen lid zijn van de ZLTO. Het project zou de data van deze bijeenkomsten op de mail naar alle deelnemers kunnen zetten, zodat iedereen op de hoogte is.
- Niet alleen agrariërs doen iets met de bodem, ook loonwerkers. Benader hen ook voor dit project!

9.6.4 Conclusie

De meningen over dit project zijn verdeeld. Wanneer de bodemcoach goed advies kan geven en kennis kan delen, wordt het project als positief ervaren. Wanneer de bodemcoach niet genoeg ervaring heeft of te weinig kennis mee kan brengen ten opzichte van de agrariër waar hij advies aan geeft, wordt het project minder positief ervaren. Het succes van dit project hangt daarmee sterk af van de kundigheid van de bodemcoach.

Veel agrariërs lopen tegen de wet- en regelgeving aan. Ze willen zich indekken door metingen uit te laten voeren voor het geval er nieuwe regelgeving bedacht wordt waarop ze afgerekend kunnen worden. Door deze metingen komen ze erachter dat de resultaten van de stikstofmetingen in hun percelen niet overeenkomen met modelweergaves. Net zoals bij het project Duurzaam Schoon Grondwater (Zie hoofdstuk 3.5 en bijlage 10.5) raden zij dan ook aan om meer metingen uit te voeren en deze metingen te publiceren. Ze hopen dat door meer te meten, de modellen ook verbeterd kunnen worden en/of de modeluitkomsten anders geïnterpreteerd kunnen worden. Het lijkt nu alsof het regionale beeld van grondwaterkwaliteit niet overeenkomt met de lokale metingen, waarbij lokale metingen positiever uitvallen.

9.6.5 Aanbevelingen

Een groot pluspunt van het project BodemUp 2.0 is het vergroten van het bewustzijn op het gebied van bodem en stikstof. Deelnemers blijven meedoen met het project om de eigen kennis te vergroten en de bodems rond hun bedrijf beter te begrijpen.

Deelnemers zijn blij dat het project loopt, maar zij ervaren dat de kwaliteit van het project achteruitgaat. Voornamelijk de ervaring en/of kennis van de bodemcoaches wordt meerdere keren als onvoldoende

bestempeld. Niet alle deelnemers hebben hetzelfde kennisniveau, net zoals niet alle bodemcoaches dat hebben. Wanneer deelnemers ervaren dat zij te weinig leren van de bodemcoach, zouden zij dat bij de projectleider aan moeten kunnen geven en een andere bodemcoach aan kunnen vragen. Door de bodemcoaches en deelnemers op deze manier beter te matchen, zou het nut van de gesprekken voor zowel de bodemcoaches als de deelnemers toe kunnen nemen.

Een groot verbeterpunt is de communicatie van het project. Meerdere deelnemers hebben benoemd dat zij geen informatie krijgen van het project, dat de bodemcoach onaangekondigd langskomt en dat zij soms zelfs de resultaten van de metingen niet ontvangen.

Enkele deelnemers denken dat dit komt doordat zij geen lid zijn van de ZLTO en daardoor geen nieuwsbrieven ontvangen waar deze informatie in stond. Buiten dat, zouden deelnemers regelmatig updates via de mail willen ontvangen, zodat ze op de hoogte blijven. Dit zorgt voor meer betrokkenheid. Een aanvullende aanbeveling is om het ledenbestand van het project onder de loep te nemen en uit te vragen welke deelnemers daadwerkelijk gebruik maken van de bodemcoaches en andere faciliteiten uit het project. Bij het selecteren van deelnemers voor de interviews zijn agrariërs gebeld die niet meer deelnamen aan het project, of waarvan het bedrijf gestopt is.

9.6.6 Vergelijking met vorige evaluatie

BodemUp is tijdens de vorige analyse van DAW-projecten in 2021 ook geëvalueerd. Hierbij ging het om de voorloper van het huidige project. Er is nog steeds een verwachting om meer terugkoppeling vanuit regelgeving te krijgen op basis van de uitkomsten van het project. Daarnaast lijkt de waardering voor het project minder geworden. Voornamelijk de communicatie binnen het project, de hoeveelheid tijd van de bodemcoach en de kennis en ervaring van de bodemcoach spelen hierin een rol. Het onderwerp van meer lokaal meten op waterkwaliteit leek nu vaker en explicieter terug te komen. Dit leefde ook al bij geïnterviewde deelnemers in 2022 maar werd nu vaker genoemd als strategie tegen (in hun ogen) falende modelweergaves. Hier speelt mogelijk het nationale debat over stikstofmodellering ook een rol.

9.7 Boeren met Toekomst – Aarlanderveen

9.7.1 Over het project

In de veenpolders rond de Nieuwkoopse Plassen (N2000-gebied) en omgeving spelen diverse maatschappelijke en gebiedsopgaven. Agrarisch ondernemers willen een duurzaam perspectief voor de toekomst van hun bedrijf. Het project Boeren met Toekomst is een integraal gebiedsproces in de polder Aarlanderveen van LTO Noord om samen met het Hoogheemraadschap Rijnland, PPP-Agro-Advies en agrarisch ondernemers mogelijkheden te onderzoeken voor toekomstbestendig ondernemen.

De interviews voor dit project zijn in het najaar van 2023 afgenomen. Dit was in een periode dat de uitvoering van het project een redelijke tijd had stilgelegen en er net een projectleider wisseling heeft plaats gevonden. Dit is belangrijke context bij het lezen van de resultaten van deze interviews hieronder. In het voorjaar van 2024 zijn o.a. de resultaten op projectniveau gedeeld met de betreffende projectleiders (zie ook sectie 2.2.5). Hierbij gaf de projectleider van Boeren met toekomst Aarlanderveen aan dat het project op dit moment weer goed loopt, dat de communicatie tussen de verschillende projectpartijen en de boeren verbeterd is en dat er weermaatregelen in het veld zijn genomen.

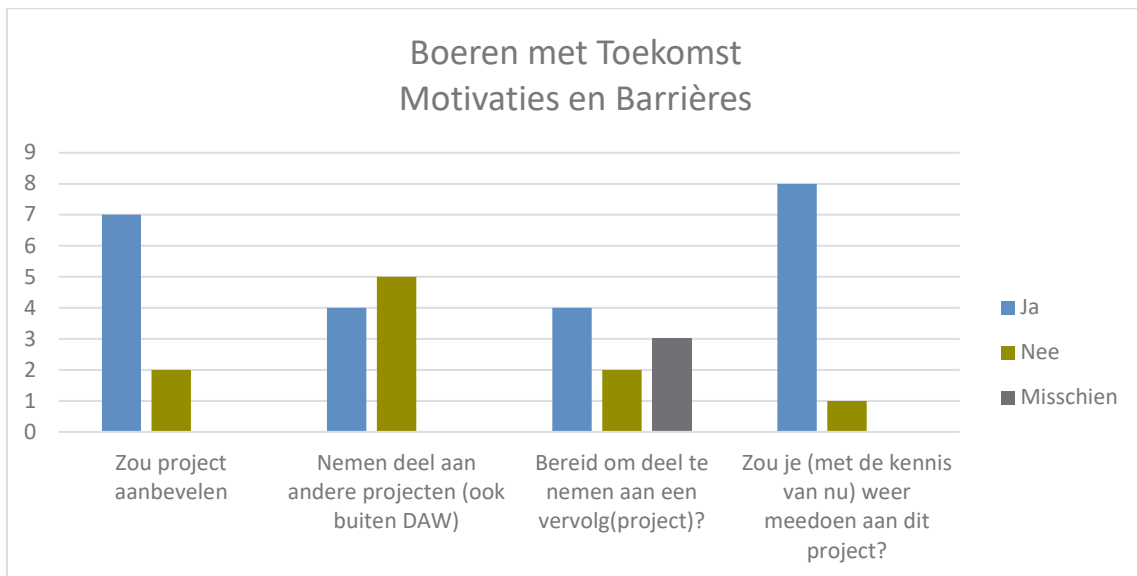
9.7.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

Voor dit project zijn negen interviews gehouden. Alle geïnterviewde bedrijven zijn veehouderijen. Bij zes bedrijven is er één generatie actief in het bedrijf, bij drie bedrijven zijn dat er twee. Van de geïnterviewde bedrijven zijn er op het moment van schrijven vier actief melkveehouder, waarvan twee ondernemers op leeftijd zijn en geen opvolging hebben. Een deel van de geïnterviewden geeft aan dat ze aan het project meedoen onder andere om de jongere actieve agrariërs een kans voor de toekomst te geven.

9.7.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

De meeste geïnterviewden doen mee aan het project omdat ze de polder graag willen behouden en ze willen laten zien dat het mogelijk is om te boeren in een polder grenzend aan een N2000-gebied. Twee deelnemers geven aan dat ze daarnaast ook bang waren dat er óver hen beslist zou worden, in plaats van dat er met ze gepraat zou worden.

Zeven van de negen deelnemers zouden het project aanbevelen. De twee deelnemers die het project niet zouden aanbevelen, zijn van mening dat er te veel kosten gemaakt zijn voor alleen maar overleggen in het project en dat de projectmedewerkers niet capabel zijn.

De vraag of de geïnterviewden aan een vervolgproject mee zouden doen wordt wisselend beantwoord, met vier keer een 'ja', twee keer 'nee' en drie keer 'misschien'. Toch zouden acht van de negen deelnemers opnieuw aan het project Boeren met Toekomst meedoen.

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen de genoemde succesfactoren:

Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Het advies is gratis	1x
Meer contact met collega's	1x
Deelnemers ontvangen subsidie om veranderingen door te voeren	1x
Communicatie gaat redelijk goed	1x
Groep collega's is gevarieerd, dat is fijn	1x

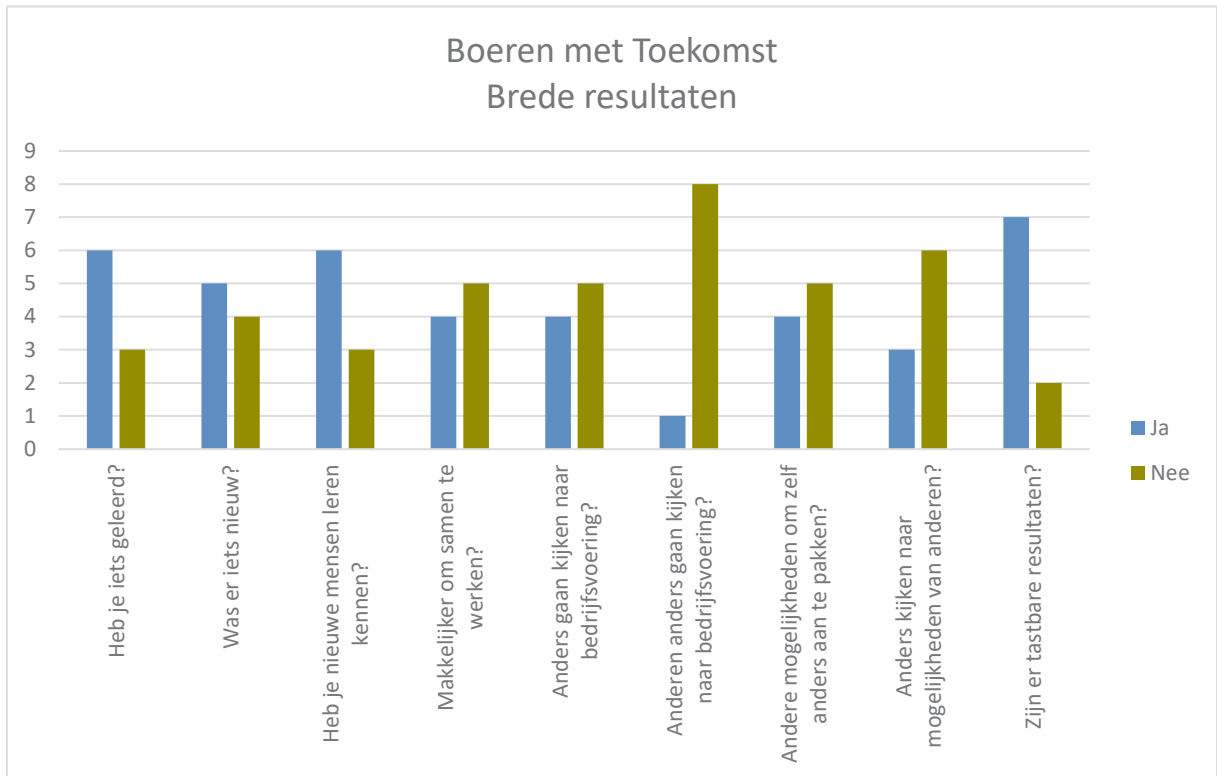
De deelnemers zijn enthousiast dat ze door het project een toekomstbestendige polder in het vooruitzicht hebben. De deelnemers willen graag blijven waar ze nu boeren en willen graag meedenken over de polder. Het gratis advies en de subsidie dragen daaraan bij.

Daarnaast zijn er ook verbeterpunten voor het project:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Communicatie: deelnemers krijgen weinig terugkoppeling, geen verslagen van overleggen etc.	3x
Er zijn te veel vergaderingen, waardoor er minder geld voor uitvoering overblijft	2x
Er is geen duidelijke planning	2x
Traag/stroperig proces	2x
Weinig initiatief vanuit het project	1x
Deelname aan het project is te vrijblijvend	1x
Communicatie: Project zou bottom-up zijn maar werd al snel over de agrariërs gepraat in plaats van met hen.	1x
Landbouwkundige kennis van projectleiders in relatie tot de planning schiet te kort	1x
Het is niet duidelijk wie de regie in handen heeft	1x
Betrek loonwerkers bij het project	1x

Doordat het project relatief "open" begonnen is, met weinig kaders, was er zeker in de beginfase van het project veel onduidelijk. Dit resulteerde in gesprekken over het project waar de agrariërs niet bij betrokken waren, waardoor de "bottom-up"-benadering niet ervaren werd door de deelnemers.

Uitkomsten uit het project

Zes agrariërs geven aan dat ze iets geleerd hebben van het project. Over het algemeen hebben ze geleerd over praktische zaken die toepasbaar zijn op het bedrijf. Eén deelnemer geeft aan dat hij geleerd heeft over hoe integrale gebiedsprocessen (blijkbaar) werken: *"Hoeveel mensen zich bezighouden met één zo'n boertje in de polder, ik vind dat wel zorgwekkend."* Van hen geven 5 deelnemers aan dat er ook dingen nieuw voor ze waren. Dit gaat voornamelijk over onderwaterdrainage en het gebruik van drinkbakken voor het vee: slootkanten kalven af wanneer koeien in de sloot drinken. Hierdoor verdwijnt telkens een stukje perceel (veen) in het water. Drinkbakken lossen dit probleem op.

Zes deelnemers hebben nieuwe mensen leren kennen door het project. Het gaat hierbij niet om collega-agrariërs, maar om mensen van het project, het waterschap en de gemeente. Wel werd genoemd dat er meer contact is onderling. Vier van hen geven aan dat samenwerken makkelijker gaat door het project, doordat ze de juiste personen binnen een organisatie kunnen benaderen. Eén agrariër geeft aan dat het lastig is dat er geen vast aanspreekpunt is binnen de organisaties: *"d'r zit 700 man op kantoor, vandaag heb je die, morgen heb je die"*.

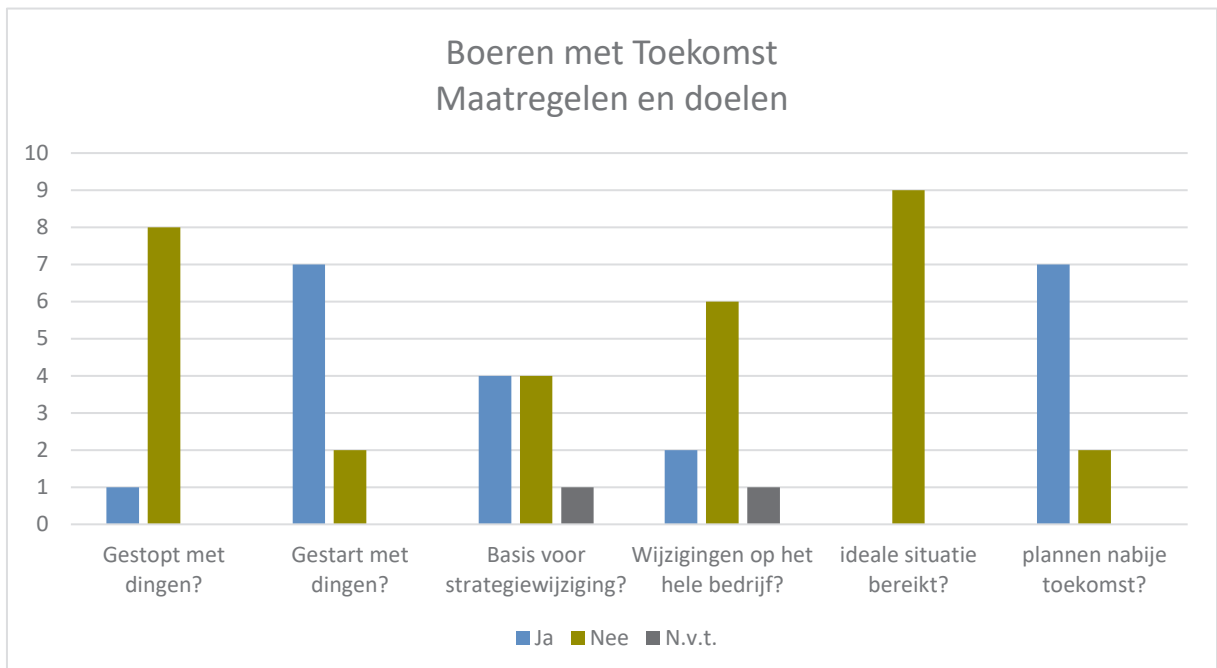
Vier agrariërs geven aan dat ze door het project anders naar hun bedrijfsvoering zijn gaan kijken. Ze benoemen onder andere het vergroten van het bewustzijn en nieuwsgierigheid naar wat genoemde maatregelen in het project kunnen brengen voor de toekomst en hun bedrijf. Eén van de agrariërs die niet anders naar zijn bedrijfsvoering is gaan kijken geeft aan dat de agrarische sector vastzit in het stramien van de kostprijs, waardoor verandering wellicht gewenst maar niet altijd mogelijk is. Op de vraag of de deelnemers denken dat andere mensen door het project anders naar hun bedrijfsvoering kijken, antwoordt acht van de negen deelnemers "nee". Gedeeltelijk omdat ze niet voor een ander willen spreken, gedeeltelijk omdat ze denken dat anderen hun eigen koers blijven varen en niet zullen veranderen. De agrariër die wél denkt dat anderen anders naar hun bedrijfsvoering zullen kijken, geeft aan dat hij denkt dat het mogelijk is, maar ook dat het heel moeilijk is.

Drie van de deelnemers kijken anders naar mogelijkheden van anderen om maatregelen op te kunnen pakken, ondanks dat ze denken dat andere agrariërs niet anders over hun bedrijfsvoering denken naar aanleiding van het project. Dit komt voornamelijk omdat de kennis over drainage en drinkbakken vergroot wordt. Dit tegenover vier deelnemers die zelf anders zijn gaan kijken naar mogelijkheden om hun eigen bedrijfsvoering aan te pakken, o.a. door kennis over nieuwe machines, ecologisch slootschonen en onderwaterdrainage.

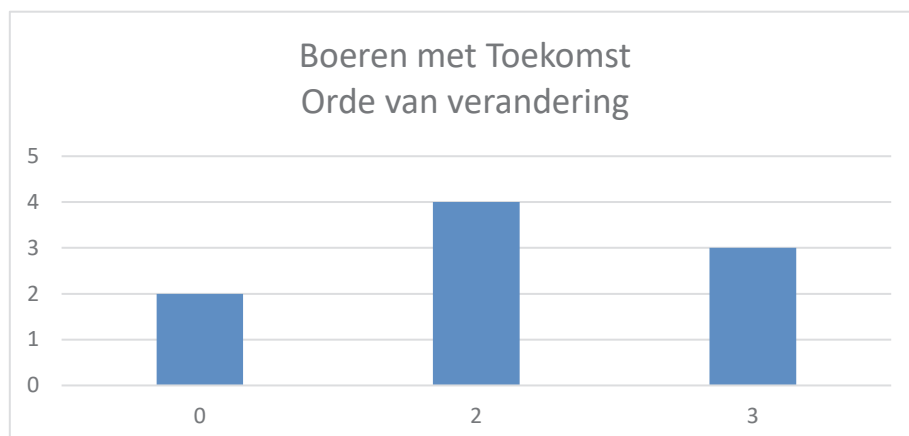
Zeven van de negen agrariërs geeft aan dat ze tastbare uitkomsten uit het project halen. Bij vijf van hen gaat het om een investering voor bijvoorbeeld drainzand, drinkbakken, onderwaterdrainage of het ecologisch slootschonen. Bij twee van hen gaat het om kennis van klei op veen en het invullen van subsidieaanvragen.

Maatregelen en doelen

De meerderheid (acht) van de deelnemers geeft aan dat ze niet gestopt zijn met maatregelen. Zes van hen zijn wel gestart met maatregelen op hun bedrijf. Er is één agrariër die wel gestopt is met maatregelen, maar niet gestart.

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor "dingen beter doen", de tweede orde voor "Andere (betere) dingen doen" en de derde orde voor "Nieuw bedrijfsdoel" zie secties 2.2.2 en 2.3.

Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek.

Opvallend is dat de deelnemers die maatregelen hebben genomen, deze in de tweede of derde orde plaatsen. Dit past bij het doel van het project om de polder toekomstbestendig te maken. De maatregelen in de twee orde die genoemd worden zijn klei op veen, onderwaterdrainage, drinkbakken en ecologisch sloot schoonmaken. In de derde orde worden op klei op veen na dezelfde maatregelen genoemd, waarbij als extra maatregel het plaatsen van een duiker genoemd wordt. De nieuwe bedrijfsdoelen die daarbij naar voren komen zijn vergroten biodiversiteit, tegengaan van bodemdaling en verbeteren van waterkwaliteit.

De deelnemers die hun maatregelen in de derde orde plaatsen, voeren deze maatregelen uit als test op een gedeelte van het bedrijf. De andere deelnemers hebben hun maatregelen als strategie ingevoerd op een gedeelte (2x) of op het hele (2x) bedrijf.

Niemand van de geïnterviewden heeft de ideale situatie voor zijn bedrijf bereikt. Zes van hen hebben al concrete plannen voor in de nabije toekomst. Deze plannen zijn ook middelen om de ideale situatie te bereiken.

De genoemde concrete plannen voor de nabije toekomst zijn:

- Meer waterbakken (2x)
- Bloemenkanten
- Dierlijke mest omzetten naar kunstmest (in afwachting van toestemming Europese Commissie)
- Overdekte mestplaat
- Klei aanvoeren (wanneer subsidie beschikbaar is)
- Onderwaterdrainage (wanneer subsidie beschikbaar is)

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven:

- "Je bodemleven is eigenlijk veel belangrijker" geeft één van de deelnemers aan. Hij bedoelt daar mee te zeggen dat het project daar op dit moment te weinig aandacht voor heeft.
- Ondanks dat het niet de bedoeling was, wordt er in het project toch top-down gecommuniceerd.
- De verdeling van de kosten in het project is niet transparant. Twee deelnemers geven aan dat er veel kosten naar vergaderen gaan, terwijl ze meer geld voor uitvoering verwacht hadden.

9.7.4 Conclusie

Boeren met Toekomst is een klein project gericht op één specifieke polder. De insteek van het project is om samen met de agrariërs te zoeken naar maatregelen om het mogelijk te houden te boeren in de polder Aarlanderveen. Het project zou bottom-up georganiseerd worden, maar agrariërs geven aan dat ze dit niet altijd zo ervaren (toch top-down). Verder geven ze aan dat er (te) veel wordt gepraat en dat er (te) weinig acties uitgevoerd worden. Dit wordt door enkelen als geldverspilling ervaren. De aard van het project is om te ontdekken hoe agrariërs in de toekomst kunnen blijven boeren in de polder Aarlanderveen. In deze context is het logisch dat er veel overleggen plaatsvinden. De verwachting van de deelnemers is wellicht niet goed gemanaged: wat hadden de deelnemers kunnen verwachten, op welke termijn zouden investeringen plaats kunnen vinden, wat is het doel van de gesprekken, etc.

Toch zijn de geïnterviewden wel tevreden over het idee achter het project. Allen geven aan graag in Aarlanderveen te blijven boeren en willen daar graag een steentje aan bijdragen. De nieuwe maatregelen die in het project aangedragen worden, worden geïmplementeerd. Deze maatregelen worden door de agrariërs in de tweede of derde orde geplaatst. Dit, samen met het feit dat ze hun ideale situatie niet bereikt hebben, concrete plannen voor de nabije toekomst hebben en graag een steentje bij willen dragen aan het behoud van de polder, geeft aan dat de deelnemers intrinsiek gemotiveerd zijn om te kunnen blijven. Zij lijken open staan om daarvoor de nodige aanpassingen te doen waar mogelijk. Een quote van één van de

deelnemers geeft daarnaast ook goed weer dat het met alleen de deelnemers van het project niet zal lukken om de polder leefbaar te houden: *“De meeste winst is te behalen op de bedrijven die niet meedoen”*.

9.7.5 Aanbevelingen

Een groot pluspunt van het project Boeren met Toekomst is het contact tussen de agrariërs in de polder. De meeste agrariërs geven aan dat ze vaker in contact komen met hun collega's en daar veel waarde aan hechten. De betrokkenheid voor het project en de polder worden hierdoor vergroot.

Met de agrariërs is afgesproken om dit project bottom-up in te steken: de agrariërs mogen meepraten over de invulling van het project. De insteek hiervan wordt gewaardeerd door de deelnemers, maar in de praktijk blijkt dat er veel zaken uitgezocht moeten worden voordat ze met de agrariërs besproken kunnen worden. Hierdoor wordt er tijdens het project toch nog veel zonder de agrariërs overlegd, waardoor het project niet meer bottom-up aanvoelt. De deelnemers geven aan dat sommige zaken beter van tevoren uitgezocht kunnen worden, waardoor de kaders van het project al staan voordat de agrariërs uitgenodigd worden.

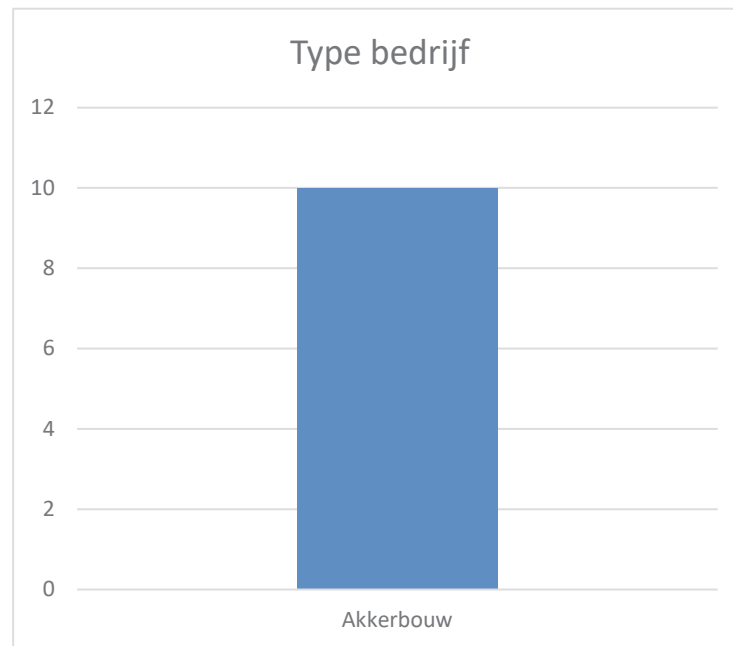
9.8 Boeren meten Water – Noord-Nederland

9.8.1 Over het project

In het project 'Boeren Meten Water' werken agrariërs en waterschappen samen om meer inzicht te krijgen in het water- en bodemsysteem. Door samen metingen uit te voeren ontstaat begrip voor elkaar en worden maatregelen inzichtelijk die de invloed van verzilting en veenoxidatie kunnen beperken. Het gedeelde doel van 'Boeren Meten Water' is een betere waterkwaliteit, voldoende water en een duurzame productiegroei voor de landbouw. Het project wordt georganiseerd door LTO Noord in samenwerking met Acacia Water. De waterschappen Noorderzijlvest en Fryslân zijn betrokken.

9.8.2 Kenmerken van geïnterviewden bedrijven

Alle geïnterviewde bedrijven zijn akkerbouwbedrijven. Eén van de bedrijven is onderdeel van een veredelingsbedrijf. Bij de meerderheid van de bedrijven zijn meerdere generaties werkzaam. Bij vier bedrijven is één generatie werkzaam. Sommige bedrijven hebben opvolging, waardoor er in het algemeen langer vooruitgedacht kan worden dan bedrijven waar (nog) geen opvolging is maar de huidige ondernemer wel al op leeftijd is. In dit project heeft de helft van de geïnterviewden relatief recent het bedrijf overgenomen, waardoor daar nu geen opvolgingsvraagstuk speelt. Bij de overige bedrijven is er een opvolger.

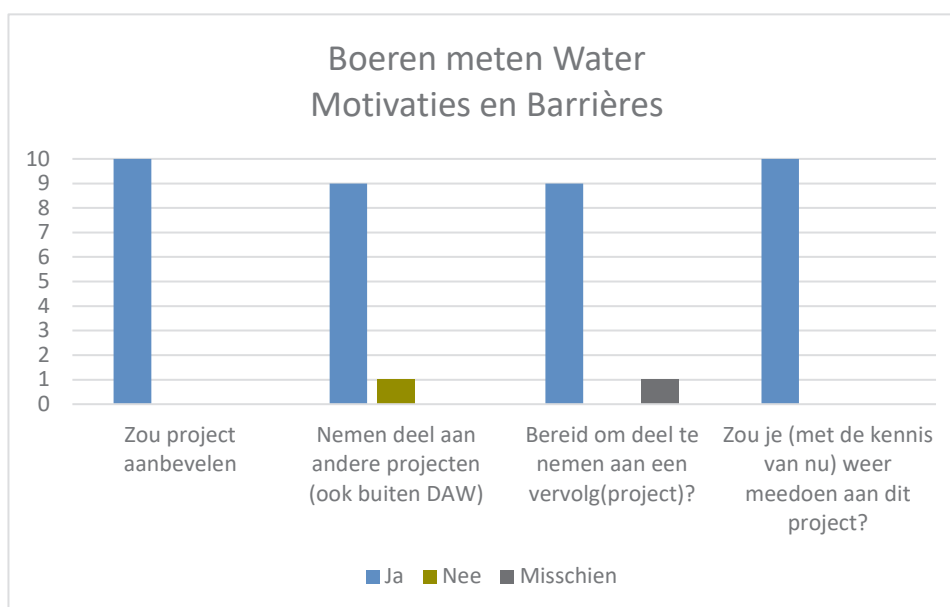

9.8.3 Resultaten interviews

Motivaties en barrières voor deelname

Alle geïnterviewden doen mee met het project omdat ze inzicht willen krijgen in verzilting en droogte. Door dit project hopen ze te achterhalen of gewasschade door verzilting of droogte is ontstaan. Een aantal deelnemers zijn benaderd om mee te doen, een aantal hebben zichzelf aangemeld.

Alle deelnemers zouden het project aanbevelen aan anderen. Het is volgens hen vooral interessant voor

agrariërs die in gebieden zitten waar verzilting een rol kan spelen. Het kost wel geld om mee te doen met dit project, dus de deelnemers geven aan dat je als agrariër wel echt interesse moet hebben in de informatie die het project oplevert.

Eén deelnemer zou misschien deelnemen aan een vervolgproject, de rest is bereid om deel te nemen. Alle deelnemers zouden opnieuw meedoen met het huidige project.

Succesfactoren en verbeterpunten voor het project

Alle deelnemers hebben ideeën om het project nog verder te verbeteren, en geven ook aan wat zij goed vinden aan het project. Hier volgen de genoemde succesfactoren:

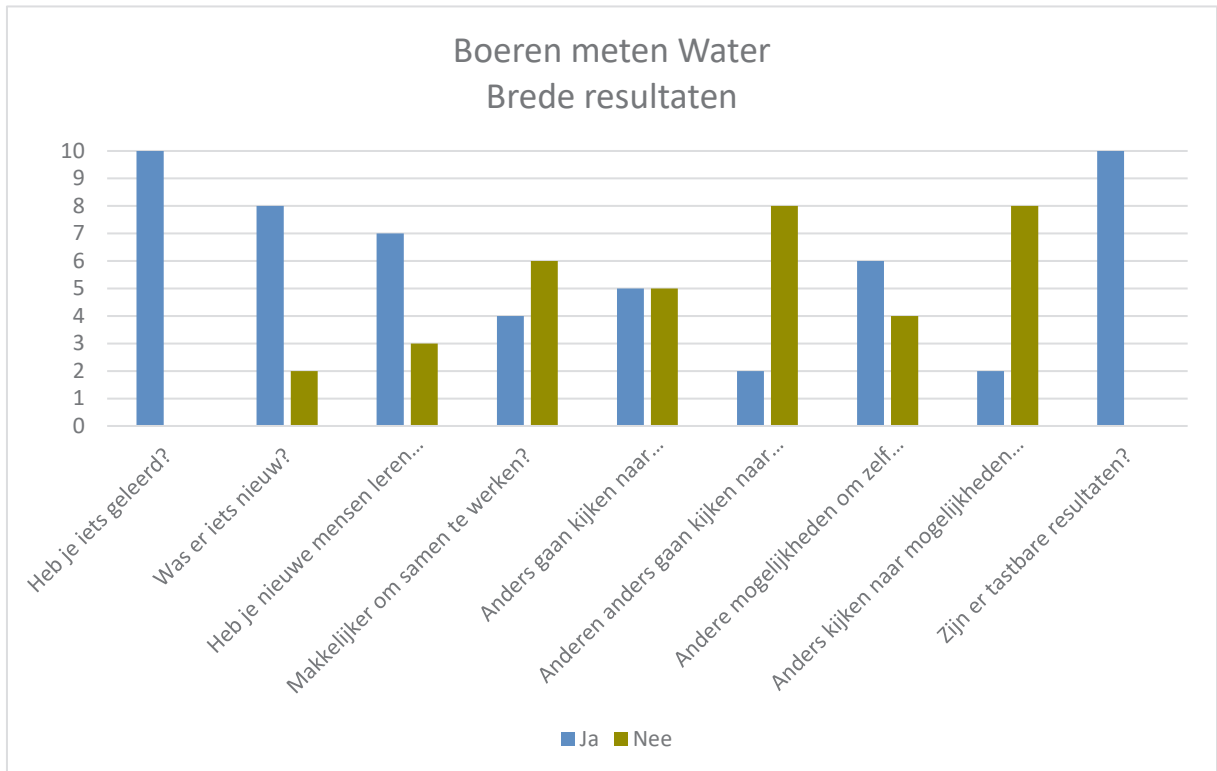
Succesfactoren	Aantal keer genoemd
Bijeenkomsten zijn verhelderend	3x
Informatie delen is makkelijk door de groepswatsapp	1x
Het project is goed	1x

De deelnemers zijn overwegend blij met het project, ook al is dat in de genoemde succesfactoren niet goed terug te zien. De kennis die de deelnemers op bijeenkomsten vergaren is nuttig en heeft veel deelnemers aan het denken gezet. Er is goed over het project nagedacht en procesmatig zijn er geen problemen ondervonden. Wel zijn er wat technische mankementen, die terugkomen in de onderstaande verbeterpunten:

Verbeterpunten	Aantal keer genoemd
Aquapennen in het algemeen. Ze arriveerden laat, zijn niet betrouwbaar (slaan metingen niet op), gaan vaak stuk of de koppeling met de app doet het niet.	7x
Duidelijkere uitleg nodig over geschikte plaats en plaatsing van aquapennen	3x
Aquapennen werden niet vervangen wanneer ze kapot waren, of er werd niet gecommuniceerd wanneer ze wel vervangen zouden worden	2x
Het project kost veel tijd	2x
Wens voor één vast contactpersoon voor het project	2x
Koppeling van praktijk naar beleid en omgekeerd mist	2x
Eigen bijdrage is relatief hoog	1x
Het waterschap doet mee, dat kan belemmerend zijn voor deelname	1x
Duidelijkere uitleg nodig over het meten van EC, hoe doe je dat, waar is handig etc.	1x
Niet duidelijk of de verantwoordelijkheid voor het in kaart brengen van verzilting bij provincie of agrariërs ligt. Door het project lijkt dat nu bij agrariërs te liggen.	1x
Betere begeleiding en uitleg nodig over de meetresultaten	1x
Vaker bij elkaar komen om resultaten te bespreken	1x

Het merendeel van de verbeterpunten gaat over de apparatuur die benodigd is om vocht en zoutgehaltes te meten. De plaatsing hiervan is niet voldoende uitgelegd en de apparatuur gaat snel stuk, waarna deze niet of niet tijdig vervangen wordt. Het feit dat voornamelijk over de apparatuur gesproken wordt bij de verbeterpunten toont dat de deelnemers veel interesse hebben in de meetwaarden die als resultaat uit dit project zou moeten komen. Het project zelf krijgt als tips om een vast contactpersoon aan te wijzen voor (problemen binnen) het project en om de resultaten die er wel zijn beter te duiden, zodat de deelnemers er vervolgens zelf mee aan de slag kunnen.

Uitkomsten uit het project

Alle agrariërs geven aan dat ze iets van het project geleerd hebben. Voor acht van hen was er ook iets nieuw. De deelnemers hebben geleerd over verzilting, de ruimtelijke spreiding daarvan, drainage en over grondwater en bodemopbouw in het algemeen. Voor de acht agrariërs waarvoor er ook iets nieuw was, geldt dat dit dezelfde informatie is als bij de vraag of ze iets geleerd hebben.

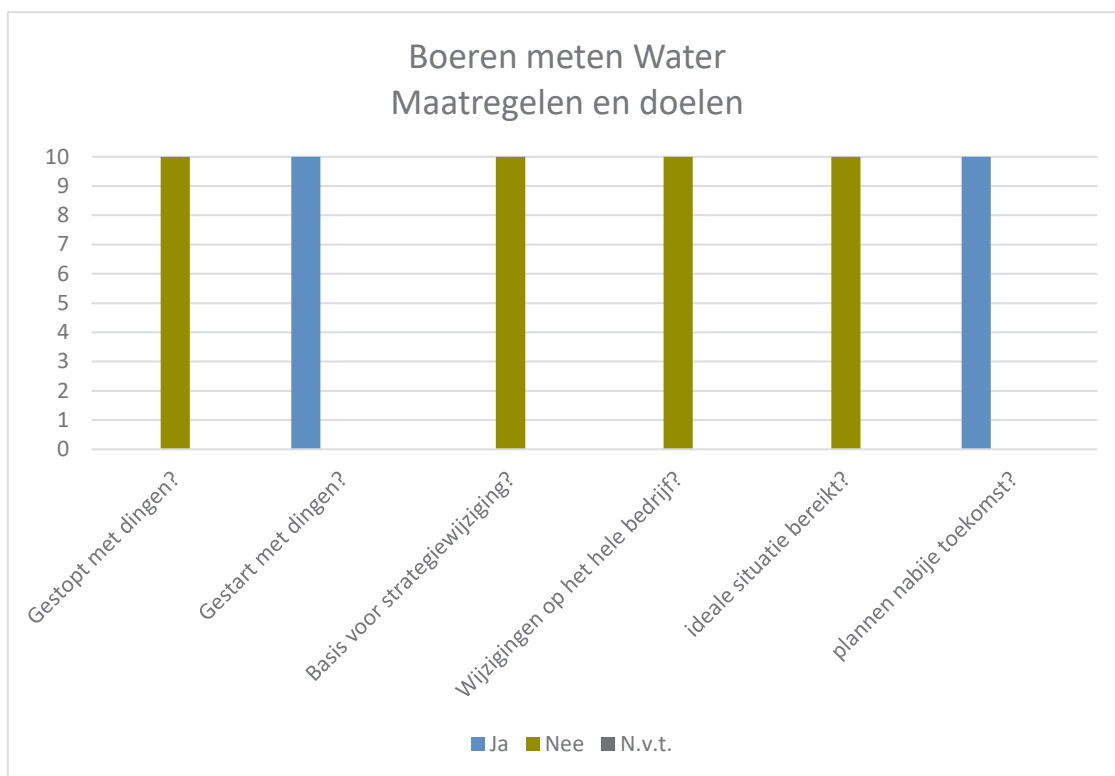
Zeven deelnemers hebben nieuwe mensen leren kennen. Dit gaat voornamelijk om mensen van het project, zoals werknemers van Acacia Water en de provincie. Eén agrariër geeft aan ook collega's te hebben leren kennen. Vier deelnemers zijn van mening dat ze makkelijker kunnen samenwerken met de mensen die ze hebben leren kennen door het project. Ze geven aan dat als ze in de toekomst verder willen met maatregelen

Vijf deelnemers zijn anders naar de bedrijfsvoering gaan kijken, voornamelijk doordat ze meer inzicht hebben in waar verzilting een rol speelt. Daar passen ze hun teelt en berekening op aan. Van de deelnemers die niet anders naar de bedrijfsvoering kijken geeft één agrariër aan dat hij al wist dat verzilting een probleem was, dus hij is door het project niet anders gaan kijken naar zijn bedrijfsvoering. Zes agrariërs zijn ook anders gaan kijken naar mogelijkheden om zaken anders aan te pakken. Voorbeelden hiervan zijn het anders leggen van drainage (hoger en nauwer draineren of juist lager en weider draineren, afhankelijk van de bodem), het aanpassen van reguliere drainage naar peil gestuurde drainage, of het aanpassen van beregeningsmomenten en teeltkeuze.

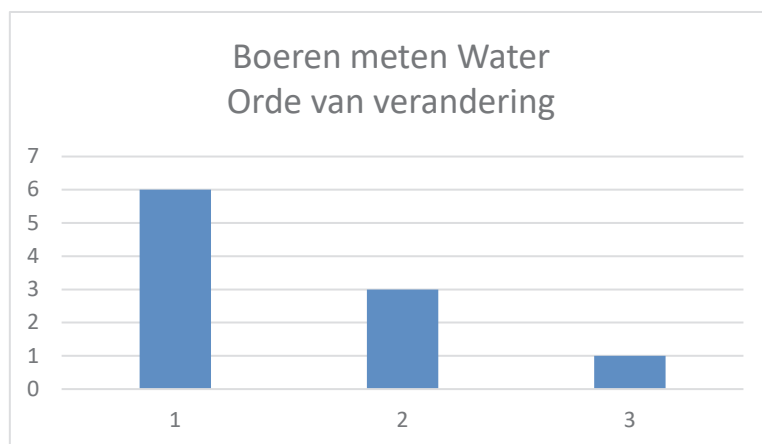
Acht van de agrariërs geven aan dat ze niet kunnen zeggen of anderen wel anders naar hun bedrijfsvoering zijn gaan kijken. Ook denken ze dat anderen geen andere mogelijkheden zien om zaken anders aan te pakken door het project. Twee agrariërs denken dit wel, zij zien dezelfde mogelijkheden en aanpassingen als die ze zelf uitvoeren en ervaren.

Maatregelen en doelen

Alle deelnemers zijn niet gestopt, maar wel gestart met dingen op hun bedrijf. Allemaal zijn ze gestart met het meten van verzilting, wat ook het doel van dit project is.

De deelnemers gaven zelf een score tussen de eerste en de derde orde voor de afzonderlijke maatregelen waarmee ze gestart of gestopt zijn. Hierbij staat de eerste orde voor "dingen beter doen", de tweede orde voor "Andere (betere) dingen doen" en de derde orde voor "Nieuw bedrijfsdoel" zie secties 2.2.2 en 2.3. Nadat de scores voor de afzonderlijke maatregelen gegeven waren, konden de deelnemers reflecteren in welke orde ze stappen zetten met hun hele bedrijf. Deze orde is opgenomen in onderstaande grafiek. De deelnemers die niet gestart of gestopt zijn met maatregelen, worden als "0" opgenomen in de onderstaande grafiek.

Drie deelnemers zijn naast het meten van verzilting gestart met andere zaken, zoals het toepassen van tussendrainage en anders omgaan met beregenen en drainage. De overige deelnemers zijn alleen gestart met het meten van verzilting.

Eén van de deelnemers geeft aan dat het meten van verzilting hem in de derde orde brengt: hij geeft aan dat hij door het meten andere veredelingsdoelen najaagt. Drie deelnemers geven aan dat ze in de tweede orde van verandering zitten. Eén van hen heeft tussendrainage aangelegd, één is naast het meten ook anders naar beregening en drainage gaan kijken en één deelnemer meet op dit moment alleen verzilting, maar heeft plannen om nieuwe dingen op te starten op zijn bedrijf, waardoor hij in de tweede orde valt. Zes deelnemers geven aan dat ze in de eerste orde zitten, doordat het meten van verzilting hen helpt om dingen beter te doen dan vóór het meten.

Opvallend bij dit project is dat iedereen dezelfde maatregel gestart is, maar deze niet in dezelfde orde plaatst. Dit laat goed zien dat de orde van verandering niet van de maatregel afhangt, maar van de agrariër die ermee werkt: de intrinsieke motivatie van de agrariër en het startpunt voordat met maatregelen begonnen wordt spelen een grotere rol dan de maatregelen zelf.

De maatregelen zijn in bij alle agrariërs als test op een gedeelte van het bedrijf uitgevoerd. Ze vormen nog geen basis voor een strategiewijziging.

Geen van de agrariërs heeft de ideale situatie voor zijn bedrijf bereikt. Allen hebben plannen voor in de nabije toekomst. Hieronder volgen de antwoorden op de vragen wat de ideale situatie is en welke plannen er in de nabije toekomst zijn:

Ideale situatie/doelen:

- Hoger organische stofgehalte
- Vaste mest
- Niet kerende grondbewerking (2x)
- Aardappelrassen die beter tegen verzilting kunnen
- Zoetwateropslag

Plannen voor de nabije toekomst:

- Aquapen op een drain die zoutwater afvoert
- Peilgestuurde drainage (2x)
- Aquapennen werkend krijgen en koppelen aan app voor beter inzicht (5x)
- Bodem optimaliseren

Overige opmerkingen

Naast de vragen die in het interview gesteld zijn, konden de deelnemers ook nog andere opmerkingen over het project meegeven:

- Zorg voor een concreter pakket als je iets wil gaan doen ("eerst een verziltingstoets voordat het peil opgezet kan worden"). Het is vervelend dat de aquapennen het niet goed doen, daar gaat het project nou precies om. Het liefst heb je een meetreeks van meerdere jaren.

9.8.4 Conclusie

Het project Boeren meten Water kampt met opstartproblemen die technisch en communicatief van aard zijn. Ondanks dat, zijn de deelnemers overwegend positief over het project. Alle deelnemers hebben iets geleerd en zijn begonnen met het meten van verzilting. De aquapennen geven inzicht in droogte en verzilting in de percelen, wat het doel van het project is. De eigen bijdrage heeft de deelnemers niet weerhouden om met het project mee te doen.

Een agrariër geeft aan: "*Heel veel boeren willen niet meedoen omdat het waterschap mee doet.*" De gedachte hierachter is dat het waterschap de informatie zou kunnen gebruiken om nieuw beleid te maken in relatie tot droogte en verzilting. De agrariërs twijfelen of zij dan wel genoeg mee zouden worden genomen in de besluitvorming hieromheen.

Dit project laat duidelijk zien dat eenzelfde maatregelen niet door iedereen in dezelfde orde van verandering geplaatst wordt. De intrinsieke motivatie van de agrariër en het startpunt voordat met maatregelen begonnen wordt spelen een grotere rol dan de maatregelen zelf.

9.8.5 Aanbevelingen

De betrokkenheid binnen het project Boeren meten Water is groot: deelnemers willen graag weten hoe de situatie in hun percelen is op het gebied van zout en water. De deelnemers zijn geïnteresseerd in mogelijke oplossingen en gaan graag aan de slag.

De informatie over drainagemogelijkheden wordt als zeer nuttig ervaren. De meeste deelnemers wisten hier niet veel over en zijn blij met de nieuwe kennis.

Het grootste verbeterpunt binnen het project Boeren meten Water zijn de aquapennen, de apparatuur die EC-waarden en vocht meten. Agrariërs betalen een eigen bijdrage voor het project om deze pennen te plaatsen, maar de informatie over geschikte plaatsingslocaties mist, en daarbij zijn de pennen vaak stuk of kunnen ze niet gekoppeld worden aan software. De agrariërs geven aan dat ze hiervoor een vaste contactpersoon zouden willen, waarmee ze bij vragen of problemen contact op kunnen nemen.

AEQUATOR
GROEN+RUIMTE

 Deltaplan
Agrarisch
Waterbeheer

